

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक ‘श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यकृतिहरूको अध्ययन’ राखिएको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.३ विषयपरिचय

नेपाली साहित्यसिर्जनाका क्षेत्रमा औपचारिक रूपमा वि.सं. २००२ सालमा ‘वैराग्य कल्पतरु’ कविता मार्फत देखापरेका श्रीप्रसाद घिमिरेले ज्योतिष, व्याकरण र नाटकका क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । उनले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका भएपनि उनको खास लेखन भने कविता विधामा नै रहेको पाइन्छ । जसमध्ये केही कृतिहरूमा उनका साहित्यिक रूपमा लेखिएका खण्डकाव्यहरू पर्दछन् । ती मध्येका चारओटा खण्डकाव्यहरू ‘वैराग्य कल्पतरु’ (२००२), ‘छाया मेघदूत’ (२०२२), ‘मानव धर्म’ (२०२२) र ‘चूडामणिदूत’(२०६३) हुन् । यी काव्यकृतिहरूको सामान्य रूपमा चर्चा गरेको पाइएता पनि हालसम्म गहन अध्ययन भएको भने पाइँदैन । रचनाका दृष्टिले पहिलो काव्य ‘चूडामणिदूत’ हो भने प्रकाशनका दृष्टिले पहिलो काव्य ‘वैराग्य कल्पतरु’ (२००२) हो ।

१.४ समस्याकथन

‘श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यकृतिहरूको अध्ययन’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र निम्नलिखित समस्याहरूको समाधानमा केन्द्रित रहेको छ :

क) श्रीप्रसाद घिमिरेको जीवनी र व्यक्तित्व के कस्तो छ ?

ख) श्रीप्रसाद घिमिरेको काव्ययात्रा कहिले प्रारम्भ भयो र उनका काव्य प्रवृत्तिहरू के के हुन् ?

ग) श्रीप्रसाद घिमिरेले लेखेका काव्यकृतिहरू के कस्ता छन् ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्र निम्न लिखित उद्देश्यहरूको प्राप्तिमा केन्द्रित छः

क) श्रीप्रसाद घिमिरेको जीवनी र व्यक्तित्वको परिचय प्रस्तुत गर्नु ।

ख) श्रीप्रसाद घिमिरेको काव्ययात्रा र प्रवृत्तिहरूको विवेचना गर्नु ।

ग) श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यकृतिहरूको विश्लेषण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको विवरण

श्रीप्रसाद घिमिरे नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा देखापरेका एक उल्लेखनीय व्यक्ति हुन् । कवि घिमिरेका बारेमा यसभन्दा पूर्व जीवनी, व्यक्तित्व र नाट्यकृतिहरूको अध्ययन भए तापनि उनका साहित्यिक रूपमा लेखिएका खण्डकाव्यहरूको गहन अध्ययन गरेको पाइदैन । उनका काव्यकृतिहरूका बारेमा डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृति ग्रन्थ तथा डिट्ठा श्रीप्रसाद उपाध्याय स्मारिका जस्ता पत्रपत्रिकाहरूमा सामान्य रूपमा चर्चा गरिएको भएपनि उनका चारवटा खण्डकाव्यहरूको गहन अध्ययन भएको भने पाइदैन । त्यसैले श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यहरूका बारेमा गरिएका पूर्वाध्यनहरूलाई कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

१. डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे, 'स्मृति ग्रन्थ' (२०५६) मा उनका काव्यकृतिहरूका बारेमा

छुट्टा छुट्टै शीर्षकमा निम्नलिखित व्यक्तिहरूले सामान्य चर्चा गरेका छन् :

क) कपिल श्रेष्ठले 'लुकेका प्रतिभा: स्व.डि. श्रीप्रसाद जी' शीर्षकमा मानवधर्म पद्धा आधुनिक भन्दा भिन्नै पूर्वीय वाङ्मयमा आधारित भाषा, शैली, चिन्तन र मानसिकताको झुल्लो प्राप्त भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।^१

ख) केशवराज पराजुलीले 'स्व.डि.श्रीप्रसाद घिमिरेको संभ्रनामा' शीर्षकमा श्रीप्रसाद घिमिरेले 'वैराग्य कल्पतरु' जवानी अवस्थामा र 'मानव धर्म' (प्रथमखण्ड) प्रौढ अवस्थामा रचना गरेका हुन् भनी उल्लेख गरेका छन् ।^२

१ कपिल श्रेष्ठ, 'लुकेका प्रतिभा: स्व.डि. श्रीप्रसाद जी', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, (पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृति प्रतिष्ठान २०५६), पृ. १०३ ।

२ केशवराज पराजुली, 'स्व.डि.श्रीप्रसाद घिमिरेको संभ्रनामा', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पूर्ववत्, पृ. ८६ ।

- ग) केशव सुवेदीले 'श्रीप्रसाद उपाध्यायको अनूदित काव्य 'छाया-मेघदूत' शीर्षकमा श्रीप्रसादको 'छाया-मेघदूत' नामक अनूदित काव्यमा केन्द्रित भई उनका अनुवादकलाको उपलब्धि र कमजोरीहरूलाई पहिल्याउने सामान्य प्रयास मात्र गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन्।^३
- घ) गायत्रीदेवी अधिकारीले 'पुरुष र महिलाको मेलको कडी 'विषय वासना' शीर्षकमा 'वैराग्य कल्पतरु' पढ्नेले श्रीप्रसादलाई एउटा सफल जीवन मुक्त लेखक र छन्द कविको रूपमा पाउँछ भने 'मानवधर्म' पढ्नेले उनलाई आधुनिक नीतिका मनु कै रूपमा देख्दछ भन्ने विचार व्यक्त गरेकी छन्।^४
- ङ) भरतराज पन्तले "वैराग्य कल्पतरु" को पूर्वापर' शीर्षकमा राजा भर्तृहरिको 'भर्तृहरि शतक' अन्तर्गतको वैराग्य शतकलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर श्रीप्रसाद घिमिरेले 'वैराग्य कल्पतरु' रचना गरेका हुन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन्।^५
- च) रविलाल अधिकारीले 'भागवत-कल्पतरु: संक्षिप्त अवलोकन' शीर्षकमा 'वैराग्य कल्पतरु' र 'मानवधर्म' संस्कृत ग्रन्थहरूको आशय लिएर रचिएका हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्।^६
२. विद्यावती शर्माले 'श्रीप्रसाद घिमिरे जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व' (२०५७)मा 'वैराग्य कल्पतरु', 'छाया-मेघदूत' र 'मानवधर्म' खण्डकाव्यका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरेकी छन्।^७
३. विद्यावती शर्माले 'मानव धर्म (प्रथमखण्ड): संक्षिप्त अवलोकन' शीर्षकमा 'मानव धर्म' मानव समुदायमा देखेका भोगेका घटनालाई विषयवस्तु बनाई लेखिएको काव्य हो भन्ने कुरा व्यक्त गरेकी छन्।^८

३ केशव सुवेदी, 'श्रीप्रसाद उपाध्यायको अनूदित काव्य 'छाया-मेघदूत', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पूर्ववत्, पृ. १०९।
 ४ गायत्री देवी अधिकारी, 'पुरुष र महिलाको मेलको कडी 'विषय वासना', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पूर्ववत्, पृ. ११८।
 ५ भरतराजपन्त, "वैराग्य कल्पतरु" को पूर्वापर', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पूर्ववत्, पृ. १२१।
 ६ रविलाल अधिकारी, "भागवत कल्पतरु" संक्षिप्त अवलोकन', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पूर्ववत्, पृ. १३९।
 ७ विद्यावतीशर्मा, श्रीप्रसाद घिमिरे जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व, (पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा नेपाली विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५७)
 ८ विद्यावती शर्मा, 'मानव धर्म (प्रथमखण्ड): संक्षिप्त अवलोकन', डिट्ठा श्रीप्रसाद उपाध्याय स्मारिका, (पोखरा : श्रीप्रसाद उपाध्याय स्मृति प्रतिष्ठान, २०६१), पृ. ११।

४. डा. हंसपुरे सुवेदी र स्थिरबाबु घिमिरेका सम्पादनमा लेखक श्रीप्रसाद उपाध्यायको 'चूडामणिदूत' काव्य डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृति प्रतिष्ठानले २०६३ मा पोखराबाट प्रकाशन गर्‍यो । यस कृतिमा डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृति प्रतिष्ठानले 'चूडामणिदूत' काव्यका बारेमा भूमिका प्रस्तुत गरेको छ । डा. हंसपुरे सुवेदीले 'चूडामणिदूत' अन्तर्गत 'चूडामणिदूतः एक अध्ययन' शीर्षकमा पृष्ठभूमि, दूतकाव्यः एकदृष्टि, दूतको रूपमा चूडामणि, विरहप्रवास र प्रेम, उपसंहार आदि उपशीर्षकमा 'चूडामणिदूत' का बारेमा विश्लेषण गरेका छन् ।^९

यसरी कवि श्रीप्रसाद घिमिरे र उनका काव्यकृतिहरूका बारेमा माथि प्रस्तुत गरिएका अध्ययन टिप्पणी र चर्चाहरू अपूर्ण र अपुग देखिन्छन् । पूर्व अध्येताहरूले उनको सामान्य चर्चा गर्दै काव्यकृतिहरूको सामान्य टिप्पणी मात्रै गरेकाले समग्रमा हेर्दा यी कार्यहरूले श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यकृतिहरूको पूर्णरूपमा अध्ययन हुन सकेको छैन । तर यस शोधपत्रले उनका काव्यकृतिहरूका पूर्णरूपमा अध्ययन गर्नेछ । तसर्थ श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यकृतिहरूको विश्लेषण गरी उनका काव्यप्रवृत्तिहरूको उद्घाटनका निम्ति प्रस्तुत अध्ययन आवश्यक देखिन्छ ।

१.७ अध्ययनको औचित्य

प्रस्तुत शोधपत्रका माध्यमबाट कवि श्रीप्रसाद घिमिरेका साहित्यिक खण्डकाव्यहरूको गहन अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएकोले यसले भावी पिढीलाई उनको कवित्व र कृतित्वका बारेमा वस्तुगत जानकारी गराउने छ । यिनका खण्डकाव्यहरूको बारेमा आजसम्म पूर्णतया अध्ययन हुन नसकेको अवस्थामा यो अध्ययन एउटा गहकिलो उपलब्धि हुनसक्ने देखिनेछ । श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यकृतिहरूको बारेमा गहन अध्ययन गर्न चाहने अध्येतालाई पनि प्रस्तुत शोधपत्रले सहयोग पुर्याउने छ । यसरी नै नेपाली साहित्यको इतिहास लेखन एवम् साहित्यिक गतिविधिको मूल्याङ्कन

९ डा.हंसपुरे सुवेदी र स्थिरबाबु घिमिरे (सम्पा.), **चूडामणिदूत**, (मूल लेखक : श्रीप्रसाद उपाध्याय), (पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृति प्रतिष्ठान, २०६३), पृ. क-र ।

गर्न पनि यसले थप टेवा प्रदान गर्नसक्ने देखिन्छ । यी विविध दृष्टिकोणले प्रस्तुत शोधपत्र औचित्य पूर्ण हुनपुगेको छ ।

१.८ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा

श्रीप्रसाद घिमिरेले कविता, ज्योतिष, व्याकरण र नाटकका क्षेत्रमा कलम चलाएर नेपाली साहित्यमा उल्लेखनीय योगदान दिएका छन् । प्रस्तुत शोधपत्रमा घिमिरेको जीवनी, व्यक्तित्वका साथै उनका खण्डकाव्यहरूको मात्र अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । उनका अन्य विधागत रचनाहरूको सन्दर्भअनुसार नाम मात्रै उल्लेख गर्नुबाहेक तिनको सूक्ष्म र गहन विश्लेषण यस शोधपत्रमा गरिएको छैन ।

१.९ सामग्रीसङ्कलन

प्रस्तुत शोधपत्र तयारीका निम्ति निम्न क्षेत्रबाट सामग्रीसङ्कलन गरिएको छ :

- (क) यसमा कवि श्रीप्रसाद घिमिरेका खण्डकाव्यका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा गरिएका समीक्षात्मक टिप्पणीलाई सामग्रीसङ्कलनको प्रमुख आधार बनाइएको छ ।
- (ख) आफूभन्दा अगाडि श्रीप्रसाद घिमिरेका बारेमा गरिएका अनुसन्धानमूलक अध्ययनलाई पनि सामग्रीसङ्कलनको स्रोत बनाइएको छ ।
- (ग) श्रीप्रसाद घिमिरेका साहित्यिक कृतिहरूको पुस्तकालयीय अध्ययनलाई पनि सामग्रीसङ्कलनको अर्को मुख्य आधार बनाइएको छ ।
- (घ) घिमिरेका निकटस्थ व्यक्तिहरूसँगको भेटवार्तालाई पनि सहायक सामग्रीका रूपमा समावेश गरिएको छ ।

१.१० शोधविधि

कवि श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यकृतिको अध्ययनको सन्दर्भमा सामग्री सङ्कलनका उपर्युक्त पद्धतिबाट प्राप्त सामग्रीलाई यसमा विश्लेषणात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा जीवनी र व्यक्तित्वका सन्दर्भमा जीवनीपरक समालोचना प्रणालीलाई आधार बनाइएको छ भने काव्यकृतिहरूको विश्लेषणमा काव्यको विधासिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यकता अनुरूप आठ परिच्छेदमा विभाजन गरी अन्त्यमा सन्दर्भग्रन्थ सूची समेत प्रस्तुत गरिएको छ । यी प्रत्येक परिच्छेदमा निम्न शीर्षक चयन गरिएका छन् :

पहिलो परिच्छेद	- शोधपरिचय
दोस्रो परिच्छेद	- श्रीप्रसाद घिमिरेको जीवनी र व्यक्तित्व
तेस्रो परिच्छेद	- श्रीप्रसाद घिमिरेको काव्ययात्रा र काव्यप्रवृत्ति
चौथो परिच्छेद	- 'वैराग्य कल्पतरु' खण्डकाव्यको विश्लेषण
पाँचौ परिच्छेद	- 'मानवधर्म' खण्डकाव्यको विश्लेषण
छैटौँ परिच्छेद	- 'छाया मेघदूत' खण्डकाव्यको परिचय
सातौँ परिच्छेद	- 'चूडामणिदूत' खण्डकाव्यको विश्लेषण
आठौँ परिच्छेद	- उपसंहार तथा निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधपत्रका अन्त्यमा सन्दर्भविवरण र परिशिष्टसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

श्रीप्रसाद घिमिरेको जीवनी र व्यक्तित्व परिचय

२.१ श्रीप्रसाद घिमिरेको जीवनी

२.१.१ जन्म र बाल्यकाल

विक्रम संवत् १९७२ साल श्रावण ३२ गते हिन्दूहरूको विशेष चाड नागपञ्चमीका दिन हालको गण्डकी अञ्चल, लमजुङ जिल्लाको मादी नदीको बायाँकिनार नजिकैको चिसङ्कु भन्ने गाउँमा पिता इन्द्रविलास तथा माता गङ्गादेवीको पहिलो सुपुत्रका रूपमा श्रीप्रसाद घिमिरेको जन्म भएको थियो ।^{१०} सम्पन्न ब्राह्मण परिवारमा जन्मेका इन्द्रविलास धनी भएरपनि जेठी श्रीमतीबाट चार छोरी मात्र भएकाले छोरो नभएर छटपटाएका अवस्थामा कान्छी श्रीमती गङ्गादेवीको कोखबाट पहिलो सन्तानका रूपमा श्रीप्रसादको जन्महुँदा घरपरिवारमा हर्षोल्लास छाएको थियो ।^{११}

इन्द्रविलास चिसङ्कुका मात्र नभई लमजुङ भरका नामी धनीमानी मानिन्थे । त्यसबेला गाउँघरमा नगद पैसा भर्दा एकमुरी पुगेपछि घरको धुरीमा चढेर कराउनुपर्ने प्रचलन थियो । तदनुसार इन्द्रविलासले धुरीमा चढेर कराएको हुनाले यिनी धनी कहलाए ।^{१२} श्रीप्रसादको लालनपालन निकै पुत्पुल्याहटमा भएको थियो । हजुरआमा मधुमायाले श्रीप्रसादलाई ज्यादै पुत्पुल्याएर पालेको हुनाले उनको त्यो मिजास जीवनपर्यन्त रहिरह्यो जसको फलस्वरूप उनले कहिल्यै कुनै समस्यामा पनि कसैसित नभुकीकन मुकाबिला गर्ने, सङ्घर्ष गर्ने र विद्रोहमा उभिने साहस गरिरहे ।^{१३}

१० श्रीप्रसाद घिमिरेका माहिला सुपुत्र स्थिरबाबु घिमिरेबाट प्राप्त मौखिक जानकारी ।

११ विद्यावती शर्मा, **श्रीप्रसाद घिमिरे जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व** (पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा नेपाली विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५७) पृ. १ ।

१२ स्थिरबाबु घिमिरेबाट प्राप्त मौखिक जानकारी ।

१३ श्रीकान्त अधिकारी, 'जीवनसँग जोडिएको इतिहास' डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, (पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृति प्रतिष्ठान २०५६), पृ. ४ ।

परिवारमा उनलाई सबैले माया गर्दथे । यसरी हेर्दा उनको बाल्यावस्था निकै वात्सल्य र ममतापूर्ण तरिकाले बितेको पाइन्छ ।

२.१.२ शिक्षा आर्जन

श्रीप्रसादको बाल्यावस्थामा उनको जन्मस्थान नजिक कतै पनि औपचारिक शिक्षा दिने पाठशालाहरू थिएनन् । त्यसैले उनी पनि औपचारिक शिक्षा आर्जन गर्नबाट वञ्चित नै रहे ।^{१४} वि.सं. १९८० -१९८५ तिर चिसङ्कु र दुराडाँडाँका केही शिक्षाप्रेमीहरूले आफ्ना छोराछोरीलाई उचित शिक्षा दिन स्याङ्जाबाट गुरुका रूपमा पण्डित टीकाराम उपाध्यायलाई बोलाए । यी टीकाराम गुरुले दुराडाँडा क्षेत्रका करिब २० जनाजति विद्यार्थीहरूलाई एकैठाउँमा राखेर पढाउन थाले ।^{१५} यिनै २० मध्येका एक विद्यार्थी श्रीप्रसाद पनि हुन । सानैदखि तीक्ष्णबुद्धिका र तीव्र स्मरणशक्ति भएका श्रीप्रसादले टीकाराम गुरुसँग पढ्न थालेको ६ महिनाभित्रै लघुकौमुदी र अमरकोष जस्ता संस्कृत ग्रन्थहरू कण्ठ पारेका थिए ।^{१६} यसरी आठ वर्षकै उमेरमा श्रीप्रसादले पण्डित टीकारामबाट प्राप्त हुनसक्ने सम्पूर्ण शिक्षा हासिल गरे ।^{१७} फलस्वरूप उनी संस्कृतका श्रीमद्भागवत् र देवीभागवत् जस्ता धार्मिक ग्रन्थहरू अर्थ लगाएर पढ्न समर्थवान् भए ।^{१८} त्यसपछि उनी पढ्न भनी काठमाडौँ आए र काठमाडौँ रानीपोखरी संस्कृत पाठशालाका व्याकरणका गुरु टेकनाथ पौडेलसँगै बसी श्रीप्रसादले संस्कृत व्याकरण, कोश तथा काव्यसमेत पढ्न थाले ।^{१९} टीकाराम गुरुसँग पढ्न थालेको ६ महिनाभित्रै लघुकौमुदी र अमरकोष जस्ता ग्रन्थहरू उनले कण्ठ पारिसकेका थिए ।^{२०} जीवनमा औपचारिक अध्ययन गर्ने अवसर

१४ इन्दिरा भुसाल, श्रीप्रसाद घिमिरेका नाट्यकृतिहरूको अध्ययन, (त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०६३) पृ. ५ ।

१५ विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

१६ ऐजन ।

१७ ऐजन ।

१८ ऐजन ।

१९ हंसपुरे सुवेदी, 'प्रसङ्ग डिट्ठा मामासँगका भेटघाटको', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पूर्ववत्, पृ. ९३ ।

२० विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

नपाएकाले उनले कनै खास प्रमाणपत्रत बटुल्न पाएनन् तापनि आफ्नो लगनशीलता, स्वाध्ययन र उचित वातावरणले गर्दा उनी आफ्नो बेलामा विद्वान बन्न चाहिँ सफल भए ।

२.१.३ विवाह

तत्कालीन समयमा सानै उमेरमा विवाह गर्ने प्रचलन थियो । इन्द्रविलासलाई पनि आफ्नो जेठो छोराको चाँडै विवाह गरिदिने रहस्य लाग्न थाल्यो । त्यसैले पिता इन्द्रविलासकै इच्छा अनुसार १९८१ सालमा लमजुङको दुराडाँडाँ निवासी साहिंला मुखिया हरिदास अधिकारीकी जेठी छोरी टीकादेवीसँग उनको विवाह सम्पन्न भएको थियो ।^{२१} वैवाहिक बन्धनमा बाँधिपछि श्रीप्रसाद र टीकादेवीको पारिवारिक बन्धनलाई प्रेमको कसिलो डोरीले बाँध्दै लगेको थियो । ९ वर्षकै उमेरमा पति बनेका श्रीप्रसादले १८ वर्षका उमेरमा छोरीका पिता बन्ने सौभाग्य पाए । उनको पहिलो सन्तानका रूपमा महाकालीको जन्म भयो भने त्यसको २ वर्ष भित्रमै अर्की छोरी कमला जन्मिइन् । तत्कालीन समयमा अझ विशेष गरी ब्राह्मणपरिवारमा छोरालाई अत्यन्तै महत्त्व दिइने भएकाले पहिलो सन्तान छोरी भएकामा सामान्य खुसी मात्रै बनेका श्रीप्रसाद दोस्रो सन्तान पनि छोरी नै भएपछि अलि चिन्तित बन्न पुगे । आफ्नो परिवारको राय, सल्लाह र सुझाव तथा श्रीप्रसाद स्वयम् पनि पण्डित भएकाले परम्परा र धर्मशास्त्रअनुसार छोरा हुनैपर्छ भन्ने मान्यतामा अडिग रही उनले टीकादेवीबाट लगातार दुई छोरीको जन्म भएपछि पुत्रप्राप्तिको आकाङ्क्षाले २४ वर्षका उमेरमा कास्की जिल्ला अन्तर्गत दाङ्सीमराङ् गाउँका केशवनाथ पौडेलकी छोरी टीकामायासँग दोस्रो विवाह गरेका थिए ।^{२२}

२.१.४ पारिवारिक जीवन तथा आर्थिक अवस्था

^{२१} इन्दिरा भुसाल, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

^{२२} विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

सम्पन्न ब्राह्मण परिवारमा जन्मेका श्रीप्रसाद घिमिरेको बाल्यावस्था आफ्नी हजुरआमा तथा मातापिताको वात्सल्य र दिदीहरूको ममतापूर्ण काखमा बित्यो । उनको बाल्यकालमा कुनै किसिमको अभावको छाँया नपरेपनि २० वर्षका उमेरमा आफ्ना परिवारबाट अलग्गिनु र त्यसैवर्ष उनका पिताको मृत्युको घटना नै उनको लागि कठिनाइको सुरुवात हुन पुग्यो ।^{२३} दुई श्रीमती विवाह गरेकाले जेठी श्रीमतीबाट १५ जना र कान्छी श्रीमतीबाट १० जना सन्तानहरू जन्मे, तर सबैजना जीवित रहेनन् । तीमध्ये ३ छोरा र ७ छोरी गरी जम्मा १० जना सन्तान मात्र जीवित रहे । छोटो समयमा धेरै सन्तान जन्मेकाले श्रीप्रसादलाई ती सन्तानको लालनपालन आफ्नै पुख्र्यौली सम्पतिकै माध्यमबाट गर्नुपर्दा व्यावहारिक एवम् आर्थिक कठिनाइले भनै किच्दै लग्यो । बाल्यकालमा उनलाई अत्यन्त सुख मिल्यो भने वयस्क अवस्थादेखि केही व्यावहारिक सङ्कटहरू भोग्नुपरेकाले उनले आफ्ना छोराछोरीको पढाइमा समेत खासै ध्यान दिन सकेनन् ।^{२४}

लमजुङभरकै धनीमानी र प्रतिष्ठित व्यक्ति इन्द्रविलासको पुख्र्यौली सम्पत्ति प्रशस्त थियो । श्रीप्रसादका तीन भाइहरू पनि भएकाले पैतृक सम्पत्तिको विभाजन भयो । २० वर्षका उमेरमा आफ्ना परिवारबाट छुट्टिएका श्रीप्रसादको परिवार सङ्ख्या क्रमशः बढ्दै गएको थियो । वर्षेपिच्छे सन्तान जन्माउनाले श्रीमती खेती गर्न जान नसक्ने, श्रीप्रसाद स्वयम् पनि सुखमय बाल्यावस्था बिताएकाले खेतीपातीको दुःखकष्ट गर्न नसक्ने र छोराछोरी अत्यन्तै स-साना भएकाले छुट्टी भिन्न भएपछि श्रीप्रसादलाई क्रमशः आर्थिक सङ्कटले घेर्दै लग्यो ।^{२५} ज्यादै धेरै सन्तान र आम्दानी कम भएकाले स्वभावतः श्रीप्रसादको आर्थिक अवस्था पिताको भन्दा कमजोर बन्न पुग्यो ।

२.१.५ जीवनवृत्ति

^{२३} ऐजन ।

^{२४} इन्दिरा भुसाल, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

^{२५} विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ५ ।

कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालका काका टेकनाथ पौड्याल (कास्की, अर्घौं) काठमाडौंमा रानीपोखरी संस्कृत पाठशालाका व्याकरण गुरु थिए । त्यतिखेरको शिक्षाक्षेत्रमा उनले ठूलो ख्याति कमाएका थिए । १५ वर्षको उमेरदेखि उनीसँगै बसेर श्रीप्रसादले संस्कृत व्याकरण, कोश तथा काव्यसमेत पढ्न पाएका थिए ।^{२६} श्रीप्रसादका पिता इन्द्रविलास सरकारी जागिरे भएकाले बेलाबेलामा राणाहरूको चाकडी गर्न घोडामा चढी काठमाडौं आवत जावत गर्थे ।^{२७} यसै क्रममा काठमाडौंमा पढ्नबसेका छोरालाई उनले वि.सं. १९८८ मा अर्थात् १६ वर्षको उमेरमा नै जागिर खान प्रेरित गरे ।^{२८} तत्कालीन समयमा नेपालमा भीमशमशेर श्री ३ महाराज थिए । इन्द्रविलास आफ्ना छोरा श्रीप्रसादलाई साथमा लिएर समय-समयमा भीमशमशेरका चाकडीमा जाने गर्दथे । यसै समयमा उनलाई श्री ३ भीमशमशेरले लमजुङको कुन्छामा डिट्ठाको पदमा नियुक्ति दिए ।^{२९} श्रीप्रसादको स्वभाव, वचन र बानी जागिरे प्रवृत्तिको नभएकाले केवल डेढ दुई वर्षजति काम गरी सो डिट्ठा पदबाट हटनुपयो ।^{३०} यसपछि उनी साहित्य लेखनतर्फ एकोहोरिएको जानकारी पाइन्छ ।

उमेर नछिप्पिकन डिट्ठा बनेका श्रीप्रसाद जागिर खोसिनासाथ श्री ३ को चाकरीमा जानुको सट्टा राणाविरोधी भएर निस्के । वास्तवमा उनी राजनीति गर्ने मान्छे होइनन् तर समयको प्रवाहले उनलाई राजनीतिको फोहोरी खेलमा रुमलिदियो ।^{३१} उनको जीवनको उर्बरकालको धेरै अंश राजनीतिले खायो । उच्च राजनीतिक आकाङ्क्षाले किचिएको उनको जीवनयात्रा सदा अधुरो र अपुरो एवम् असन्तुलित नै देखापयो ।^{३२}

२००६-२००७ सालतिर लमजुङमा केही ब्राह्मण युवाहरू राणाशासनका विरुद्ध हलो अभियानमा संलग्न भए जसमा बलभद्र, दीनानाथ, चन्द्रशेखर लगायत श्रीप्रसादले

२६ हंसपुरे सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ९३ ।

२७ विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

२८ ऐजन ।

२९ ऐजन ।

३० हंसपुरे सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ९५ ।

३१ ऐजन ।

३२ ऐजन ।

पनि हलो जोतेका थिए ।^{३३} त्यसबेला देखि उनी नेपाली कांग्रेसको सक्रिय कार्यकर्ताका रूपमा निरन्तर लागि रहे । २०१७ सालमा बहुदलीय व्यवस्थालाई प्रतिबन्धित गरिएकाले श्रीप्रसाद सरकारको विरोधमा लागे । त्यतिमात्र होइन भारतमा लामो समयसम्म निर्वासित जीवन बिताएर उनी २०२५ सालमा सरकारले आम माफी दिएपछि मात्र स्वदेश फर्किए । आफूलाई मनपर्ने नेता सूर्वर्णशमशेर र सूर्यप्रसादको निधन हुनु र घरमा कान्छा छोराको असामयिक निधनका कारण उनलाई राजनीतिमा पनि नैराश्य पैदा भयो ।^{३४} पछि दुवै श्रीमती र छोराको मृत्युको शोकले उनी बाँचुन्जेल व्यथित भइरहे । पछि उनी आफ्ना जीवनका यस्ता दुःखपूर्ण घटना बिर्सन योगसाधना तर्फ लागे । यसै क्रममा २०५५ साल श्रावण १३ गते आफ्ना माहिला छोरा स्थिरबाबुको पोखरास्थित घरमा ८३ वर्षका उमेरमा श्रीप्रसादको देहावसान भयो ।^{३५}

२.१.६ लेखनका निम्ति प्रेरणा र प्रभाव

पिता इन्द्रविलास जागिरे भएकाले श्रीप्रसादले बेला-बेलामा ठूलाबडा व्यक्तिहरूसँग परिचय गर्न पाउँथे । साहित्यकारहरूले श्रीप्रसादको विलक्षण प्रतिभालाई महसुस गर्दै साहित्यसिर्जनामा लाग्न प्रेरणा दिन्थे ।^{३६} यस्तै साहित्यकारहरूको प्रेरणा र प्रभावबाट १५ वर्षको उमेरदेखि नै श्रीप्रसादले कविता लेख्न र सुनाउन लागे । श्रीप्रसादले आफ्ना ससुरा कोमलनाथ अधिकारीबाट पनि नेपाली भाषामा सृजनाका निम्ति प्रेरणा र प्रोत्साहन प्राप्त गरेका थिए । कवि शिरोमणि लेखनाथसँगको सम्पर्कले श्रीप्रसादको किशोरहृदयमा विस्तारै कवित्वको बीजारोपण हुन पुग्यो ।^{३७} उमेर नछिप्पिकन डिट्ठा बनेका र २ वर्षमात्र पिताको मातहतमा रहेर काम गरेका श्रीप्रसादको जागिर सकिएपछिको उतारचढावको फलस्वरूप उनको कविहृदय विह्वल हुन पुग्यो र लेखन कार्यमा संलग्न रहन थाल्यो ।^{३८} लेखनाथ पौड्यालले श्रीप्रसादको किशोरकालको चतुर्थाई देखी उनका पिता इन्द्रविलाससँग “यो पछि मजत्तिकै

३३ श्रीकान्त अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ८ ।

३४ इन्दिरा भुसाल, पूर्ववत्, पृ. ७ ।

३५ स्थिरबाबुबाट प्राप्त मौखिक जानकारी ।

३६ विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ९ ।

३७ इन्दिरा भुसाल, पूर्ववत्, पृ. ८ ।

३८ विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ९ ।

साहित्यकार बन्नेछ” भनेको उनले सुनेका थिए ।^{३९} नेपाली साहित्य लेखनमा हंसपुरे सुवेदीबाट पनि थप हौसला प्राप्त गरेका श्रीप्रसादको ‘चुडामयूर’ नामको कृति बालकृष्ण समले पढेपछि व्याकरणमा सचेत हुने सल्लाह दिएका र उनैको सल्लाहअनुसार श्रीप्रसादले छाड्का पंडितसँग व्याकरण सिक्न थालेको पनि देखिन्छ ।^{४०}

२.१.७ भ्रमण

सानैदेखि भ्रमण गर्न रुचाउने श्रीप्रसाद सानैदेखि कास्कीको मकैखोलामा रहेको मामाघर जानेआउने गरिरहन्थे । त्यसैले आसपासका ठाउँमा उनले घुम्ने अवसर पाएका थिए ।^{४१} बाबु इन्द्रविलास जागिरे हुँदा काठमाडौँ, पोखरा जाने-आउने क्रममा श्रीप्रसादलाई पनि साथमा लिएर हिँड्थे । त्यसैले उनले काठमाडौँ र आसपासमा पर्ने ठाउँहरूमा घुम्ने अवसर पनि पाएका थिए । उनी जागिरका सिलसिलामा कुन्छा र पढ्ने-लेख्ने क्रममा दुराडाँडा पनि गएका थिए । पछि राजनैतिक कारणले प्रवासिएका घिमिरेले भारतका कलकत्ता, बम्बई, बनारस, नरकटियागन्ज र रामपुर जस्ता सहरहरूको पनि भ्रमण गरेका थिए ।

२.२ श्रीप्रसाद घिमिरेको व्यक्तित्व

२.२.१ पारिवारिक व्यक्तित्व

सम्पन्न परिवारमा चार छोरीपछि पहिलो छोराका रूपमा जन्मेका श्रीप्रसादले अत्यधिक रूपमा पारिवारिक माया र मोह प्राप्त गरे । उनले बाल्यावस्थामा कुनै किसिमको अभाव भोग्नु परेन । न त आर्थिक समस्या न त पारिवारिक बेमेल । यस्तो अवस्थामा जन्मे हुर्केका श्रीप्रसादलाई विशेष गरी उनकी हजुरआमा मधुमायाले पुत्पुल्याएर पालेकी थिइन् । उनलाई सानातिना गल्लीहरूमा सजाय दिईदैनथ्यो । पिता इन्द्रविलास सानैदेखि अत्यन्तै चतुर र तित्रा जस्तै टाठा भएकाले र उनी गाउँका मुखिया पनि भएकाले उनलाई तित्रै मुखिया पनि भनिन्थ्यो ।^{४२} यिनै तित्रे मुखिया

^{३९} ऐजन ।

^{४०} ऐजन ।

^{४१} ऐजन ।

^{४२} स्थिरबाबु घिमिरेबाट प्राप्त मौखिक जानकारी ।

आफ्नो जागिरप्राप्तिका लागि तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज भीमशमशेरका हजुरिया जनरल हिरण्य शमशेर चाकरी गर्न राजधानी पुगेका थिए ।^{४३} उनले हजुरियालाई रिभाएर आफ्नो र छोराको जागिर प्राप्त गरेका थिए । फलस्वरूप १६ वर्षका उमेरमै श्रीप्रसाद डिट्ठा हुन पुगेका थिए । तर श्रीप्रसादको स्वाभिमानी, हठी स्वभावका कारण डिट्ठापदको जागिर खोसिनु, पारिवारिक सङ्ख्या बढ्दैजानु र पैतृक सम्पत्ति बाँडफाँड हुनुजस्ता घटनाले गर्दा श्रीप्रसाद आर्थिक समस्यामा पर्दै गए । वृद्ध अवस्थामा दुवै पत्नी र कान्छा छोराको मृत्युको वियोगको शोकाग्निने पनि श्रीप्रसादलाई जीवनभर जलाइरह्यो । आफ्ना जीवनका नैराश्यपूर्ण वातावरण गुजार्न उनी जीवनका अन्त्यतिर योगसाधनामा संलग्न रहे र २०५५ साल श्रावण १३ गते प्राणत्याग गरे ।

२.२.२ राजनीतिक व्यक्तित्व

२००७ सालको मङ्सिरमा नेपाली कांग्रेसले सञ्चालन गरेका गतिविधिमा लागेको अभियोगमा श्रीप्रसादलाई जिल्ला प्रशासनले जेलमा थुनेको थियो । पुष महिनाको अन्त्यतिर नेपाली कांग्रेसले सफलता पाउनलागेपछि उनलाई जेलबाट रिहाइ गरिएको थियो ।^{४४} २०१२ सालमा कांग्रेसको वीरगञ्ज अधिवेशनपछि नेपाली कांग्रेसको मुखपत्र 'नेपाल पुकार' को विशेषाङ्कमा नेपाली कांग्रेसको चारतारे झण्डाबारे उनले लेखेको कविता यस प्रकारको थियो :

यो के हो माथि रातो तलतिर अझ भन् वीचमामात्र सेतो,
सेतोमा चार तारा फरर गगनमा फर्फराइरहेको ?
माया मारेर आफ्नो जीउ धन सुखको दुःख भोगेर नाना,
नेपाली मात्रलाई सहज सुख दिने वीरको हो निशाना ॥

^{४३} विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १३ ।

^{४४} डा. पुरुषोत्तम सुवेदी, 'एउटा कवि, साहित्यकार एवं राजनैतिक व्यक्तित्व श्री श्रीप्रसाद घिमिरे: केही सम्झना', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, (कास्की: डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृति प्रतिष्ठान २०५६), पृष्ठ ५० ।

२०१५ सालको आमचुनावमा कास्कीका केही इलाका समेत मिलाएर लमजुङमा दुई निर्वाचन क्षेत्र कायम गरिएको थियो । ती दुई स्थानमा कांग्रेसले टिकट दिनुपर्ने दुई योग्य व्यक्ति श्रीकान्त र श्रीप्रसाद थिए । तर जातीय आधारमा एक सिट नरेन्द्रजङ्ग गुरुङको भागमा परेकाले श्रीप्रसाद पार्टीका उमेद्वार हुन पाएनन् । आफूले टिकट नपाए पनि यसबाट चुनाव प्रसारमा कांग्रेसलाई जिताउनुपर्दछ भन्ने कुरामा उनको उत्साहमा कुनै कमी आएन ।^{४५} प्रजातन्त्रप्रतिको आफ्नो दृढ आस्था र सङ्कल्पका कारण उनी २०१७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पछि भारत निर्वासित भए । २०२५ सालमा आममाफी भएपछि २०२६ सालमा उनी स्वदेश फर्के । आफूले सबभन्दा बढी मान्ने नेता सुवर्णशमशेर र सूर्यप्रसाद उपाध्यायको निधनपछि उनी क्रमशः राजनीतिबाट पछि हट्दै गए । २०२६ सालमा कान्छा छोराको असामयिक निधनले उनमा वैराग्य उत्पन्न हुन गयो र त्यसपछि उनी योगसाधनातर्फ लागे ।

यसप्रकार श्रीप्रसाद घिमिरे आफ्नो जीवनका महत्वपूर्ण समय परिवारलाई भन्दा पार्टीलाई दिने त्यागी व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छन् । यस दृष्टिले उनी तत्कालीन समयका नेपाली कांग्रेसका प्रतिष्ठित कार्यकर्ताका रूपमा सक्रिय देखिन्छन् ।

२.२.३ सामाजिक व्यक्तित्व

श्रीप्रसाद घिमिरे ब्राह्मणपरिवारमा जन्मे हुर्के पनि गाउँघरमा विद्यमान अन्धविश्वास, रूढिवादी परम्पराका कट्टर विरोधी थिए । २००७ सालका आसपासमा पश्चिम पहाडमा सामाजिक जागरणको लहर नै चलेको थियो । ब्राह्मणपरिवारका शिक्षित युवाहरू हलो क्रान्तिका माध्यमले नवयुगको स्वागत गरिरहेका थिए । उनीहरू नेपाली समाजलाई भकभक्याएर आधुनिकतामा पुर्‍याउन प्रजातन्त्र र समाजवादका धारणालाई अँगाल्दै एउटा काँधमा हलो र अर्को काँधमा चारतारे भण्डा बोकेर क्रान्ति गरिरहेका

^{४५} श्रीभद्र खनाल, 'श्रीप्रसाद: मैले जस्तो चिनें, जस्तो जानें डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पूर्ववत्, पृ. १६ ।

थिए । २००६ सालमा चिसङ्कुमा पनि ब्राह्मणपरिवारका बलभद्र, दीनानाथ, चन्द्रशेखरसँग संलग्न भई श्रीप्रसादले पनि हलो जोतेका थिए ।^{४६} तत्कालीन समयमा समाजमा ठेकी, भेटी, बेठी, बाली, उठाउँदा प्रतिखलाको चार पैसा उठाउने चलन थियो । त्यस्तो प्रथाको अन्त्य गराउन पनि श्रीप्रसादको सक्रियता थियो ।^{४७}

रूढिवादी परम्परामा जन्मे हुर्के पनि श्रीप्रसाद सामाजिक सुधारका लागि जहिले सुकै अघि सर्ने र परम्परागत रूढिवादी मान्यताहरू विरुद्ध लागि पर्ने व्यक्तिका रूपमा चिनिन्छन् । नेपाली कांग्रेस सत्तामा पुगेका बखत गाउँघरमा धारा, पानी, विद्यालय, स्वास्थ्यचौकी आदिको स्थापनाका निम्ति पनि उनी निरन्तर सक्रिय रहेको जानकारी पाइन्छ ।

२.२.४ साहित्यिक व्यक्तित्व

१५ वर्षको उमेरदेखि नै कविता लेख्न सुरु गरेका श्रीप्रसाद नेपाली भाषा साहित्यका अथक साधकका रूपमा चिनिन्छन् । परिवारिक वातावरण र आफन्तहरूको प्रभावबाट सानैदेखि कविता लेख्ने अभ्यास गर्न थालेका श्रीप्रसादले २००२ सालमा कविता सङ्ग्रह नै प्रकाशित गरिसकेका थिए भने २००५ सालमा ‘सुदामा’ नाटक प्रकाशित गरेका थिए । उनी आफ्ना रचनाका माध्यमबाट देशको राणाकालीन सामाजिक अन्याय, कुप्रथा र भ्रष्टाचारको विरोध गर्दथे भने आफ्ना रचनाका माध्यमबाट नैतिक शिक्षा दिने खालका रचना पनि उनी लेख्थे । यसरी आफूले लेखेका कतिपय रचनाहरू उनले प्रकाशित गरे भने केही रचना प्रकाशित हुन बाँकी नै छन् । रचनाका क्रममा वैराग्य कल्पतरु भन्दा जेठो रचना ‘चूडामणिदूत’ प्रकाशनका क्रममा भने अन्तिम देखिन्छ । अर्थात् भर्खरै मात्रै २०६३ मा प्रकाशित भएको छ । राजनीतिक कारणले गर्दा २००७ सालमा श्रीप्रसादलाई जेलमा थुनियो । यसै समयमा उनको घर खान तलासी गर्दा उनका कविताहरू पनि पोलिए भन्ने जानकारी पाइन्छ ।^{४८} उनका अन्य अप्रकाशित कृतिहरू कति हराए, कति मुसाले खाए त्यसको यथार्थ पत्ता लागेको छैन ।^{४९} यस स्थितिमा श्रीप्रसादका पाँचवटा शेष कृतिहरू पाण्डुलिपिका रूपमा रहेका र अबैपनि ती

^{४६} भोजराज सुवेदी, ‘श्रीप्रसाद उपाध्याय एक संभना’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पूर्ववत्, पृ. ७१ ।

^{४७} इन्दिरा भुसाल, पूर्ववत्, पृ. ९ ।

^{४८} ऐजन ।

^{४९} ऐजन ।

प्रकाशित हुन बाँकी नै रहेको देखिन्छ ।^{५०} जे होस; उनका हालसम्म प्राप्त रचनाका आधारमा उनी साहित्यकार, ज्योतिष विषयका अध्येता वैयाकरणकार एवम् अनुवादकका रूपमा सृजनारत रहेका देखिन्छन् ।

२.२.५ बहुभाषी व्यक्तित्व

आफ्नै समाज र वंशपरम्परा भित्रको शैक्षिक वातावरणबाट प्रभावित एवम् प्रशिक्षित श्रीप्रसाद संस्कृत, नेपाली, हिन्दी भाषाका ज्ञाता थिए ।^{५१} २०१७ सालमा राजनैतिक कारणले भारत निर्वासित हुन बाध्य भएका श्रीप्रसादले बनारसमा बस्दा हिन्दीमा पनि कविता लेखेको देखिन्छ । उनका हिन्दी कविताको एउटा नमुना यसप्रकार छ : मै कैसा आदमी हुँ ?

जिही भारत है, जनता भारत है
कौन भारत है शासक भारत है
ए भारत है
अंग्रेजका शासक नही है
फिर भी शासक नही है
ए कैसा भारत है ?^{५२}

यसबाहेक संस्कृत र नेपाली भाषामा पनि उनको राम्रो पकड थियो भन्ने कुरा उनका विभिन्न रचनाहरूबाट स्पष्ट हुन्छ ।

२.२.६ धार्मिक व्यक्तित्व

श्रीप्रसाद घिमिरेले टीकाराम पण्डितबाट शिक्षा आर्जन गर्ने क्रममा परम्परागत कर्मकाण्डका विधिहरू पनि सिकेका थिए । भारतमा निर्वासित जीवन बिताइरहेका समयमा उनले सामान्य पूजापाठका कर्महरू गराएर नै आफ्नो जीवन निर्वाह गरेका थिए ।^{५३} उनी धार्मिक विचारधाराका भएकाले उनका कृतिहरूमा धार्मिक चिन्तनको प्रबलता पाइन्छ । उनका 'पृथ्वी नै चल' र 'सुदामा' नाटक धार्मिक दृष्टिले पनि विशेष

^{५०} विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २३ ।

^{५१} श्रीकान्त अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ५ ।

^{५२} विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २२ ।

^{५३} स्थिरबाबु घिमिरेबाट प्राप्त मौखिक जानकारी ।

महत्वपूर्ण छन् । यही धर्मप्रतिको निष्ठाका कारण श्रीप्रसाद जीवनको उत्तरार्धमा योगसाधनामा लीन हुँदै गएका थिए । उनले २००२ सालमा प्रकाशित 'वैराग्य कल्पतरु' मा योगका विषयमा केही पद्यहरू लेखेका छन् । खासगरी ५५ वर्षको उमेरदेखि योगसाधनामा लागेका श्रीप्रसाद सांसारिक विषयवासनालाई त्यागी आफ्नो घरलाई नै एकान्त आश्रम बनाई योगाभ्यासमा लागेका थिए ।^{५४} अन्ततः योगसाधनामै उनले आफ्नो जीवन समर्पित गरेको जानकारी पाइन्छ ।

धार्मिक चेतले ओतप्रोत भएका कविता, नाटक सिर्जना गर्ने श्रीप्रसाद जीवनको उत्तरार्धमा नास्तिक बन्न पुगेको पाइन्छ । उनले जीवनको उत्तरार्द्धमा सिद्धासन, उग्रासन, स्वस्तिकासन आदि योग आसनहरूमा निरन्तर अभ्यास गर्दै योग साधनामै आफ्नो इहलीला समाप्त पारेका छन् ।^{५५}

सम्पन्न परिवारमा पहिलो छोराका रूपमा जन्मेर निकै पुत्पुल्याहट वातावरणमा हुर्केका श्रीप्रसाद स्वाभिमानी र हठी स्वभावका थिए । आफ्ना गाउँ समाजमा रहेका कुप्रथा, अन्याय र रुढि संस्कारलाई परिवर्तन गर्न खोज्ने श्रीप्रसादले प्रजातन्त्रप्रति पनि उत्तिकै सक्रिय रूपमा चासो देखाएको पाइन्छ । आफ्नो जीवनका महत्वपूर्ण समय परिवारलाई भन्दा पार्टीलाई दिने त्यागी श्रीप्रसाद तत्कालीन समयका नेपाली कांग्रेसका प्रतिष्ठित कार्यकर्ता बन्न सफल भए । राजनैतिक ढंगबाट समाजलाई परिवर्तन गर्न हलोकान्ति जस्ता अभियान चलाएर राणा शासनको विरोध गर्ने काममा उनी निरन्तर लागि रहे । यसका साथै उनी नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहासमा अथक साधकका रूपमा चिनिन्छन् । उनको जीवनको एक पाटो राजनीतिक भए तापनि साहित्यिक रचनातर्फ उनको बढी रुचि भएको देखिन्छ । नेपाली हिन्दी र संस्कृत जस्ता भाषाका

^{५४} ऐजन ।

^{५५} इन्दिरा भुसाल, पूर्ववत्, पृ. १३ ।

ज्ञाता श्रीप्रसादले शिक्षा आर्जनका क्रममा परम्परागत कर्मकाण्डका विधिहरू पनि सिकेका थिए । उनी धार्मिक विचार धाराका भएकाले उनका कृतिहरूमा धार्मिक चिन्तनको प्रबलता पाइन्छ । यसरी हेर्दा श्रीप्रसाद बहुमुखी वाङ्मयसाधक देखिन्छन् । उनले एकातिर कविता, काव्य र नाटक सृजनामा रुचि देखाएका छन् भने अर्कातिर नेपाली अनुवाद साहित्यमा आफ्नो स्थान ओगटेका छन् । त्यस्तै नेपाली भाषा-व्याकरण, ज्योतिष-अध्यात्म एवम् समाज र राजनीति जस्ता विविध विषय क्षेत्रतर्फ उनले देखाएको अभिरुचि पनि त्यत्तिकै स्मरणीय रहेको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

श्रीप्रसाद घिमिरेको काव्ययात्रा र काव्यप्रवृत्ति

३.१ काव्ययात्रा

वि.सं. १९७२ साल श्रावण ३२ गते जन्मी वि.सं. २०५५ साल श्रावण १३ गते दिवङ्गत भएका श्रीप्रसाद घिमिरेले जम्मा ८३ वर्षको आयु प्राप्त गरेका थिए । त्यसमध्ये भन्डै ६८ वर्षसम्म उनी सृजना र साधनामा लागेको देखिन्छ । पारिवारिक वातावरण तथा आफन्तहरूसँगको भेटघाटका प्रभावले श्रीप्रसाद साहित्यसृजनामा अग्रसर भएका देखिन्छन् । उनले १५ वर्षको उमेरमा नै कविता लेखेर आफ्ना घरमा आउने व्यक्तिहरूलाई सुनाउने गर्दथे । बाल्यकालमा दुराडाँडामा पढ्न जाँदा श्रीप्रसादले आफ्ना ससुरा कोमलनाथका प्रेरणा र प्रभावबाट कविता लेख्न सुरु गरेका थिए । इन्द्रविलास कामविशेषले काठमाडौं जाँदा छोरा श्रीप्रसादलाई पनि साथमा लिएर जान्थे र यस क्रममा श्रीप्रसादले कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालसँग पनि भेट्ने अवसर पाएका थिए । लेखनाथ पौड्यालले श्रीप्रसादको बाल्यकालीन चतुर्न्याउँ देखेर उनका पिता इन्द्रविलाससँग “यो पछि म जत्तिकै साहित्यकार बन्नेछु” भनेको सुनेका श्रीप्रसादले २२ वर्षको उमेरमा ‘श्रीराम’ नाटक लेखेर काठमाडौं गएका बेलामा लेखनाथ पौड्याललाई देखाएका थिए ।^{५६} लेखनाथ पौड्यालले त्यो नाटक हेरेर खुब मन पराए । तर लेखनाथका भाइ कवि केशवनाथले त्यो नाटकमा धेरै खोट लगाएपछि त्यसमा अरू मेहनत गरेर परिष्कार गर्नतिर नलागी श्रीप्रसादले कविता लेख्न थालेका थिए । ‘श्रीराम’ नाटक पढेपछि केशवनाथले त्यस नाटकप्रति खोट लगाउँदै आफ्नो यस्तो प्रतिक्रिया लेखेर दिएका थिए:

^{५६} विद्यावती शर्मा, श्रीप्रसाद घिमिरे जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व (पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा : नेपाली विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५७) पृ. २५ ।

हे बाबु, सुन श्रीप्रसाद तिमिले श्रीरामको नाटक
लेखेछौ, तर त्यो भएन, मनले आफै विचारे सब
कहाँ राग र रागिनी, लय कहाँ केही नहेरी सब
यो ढाँचासँग लेखिँदैन कहिल्यै नाटकमनोरञ्जन ।^{५७}

औपचारिक शिक्षाबाट वञ्चित श्रीप्रसादले आफ्नो पहिलो पाठशाला घर-गाउँमा पढ्दाखेरि नै कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको 'बुद्धिविनोद काव्य' पढिसकेका थिए ।^{५८} उनलाई आफ्नै गाउँ छिमेकका कविज्यूसँग साक्षात्कार गर्न पाउँदा धेरै खुसी लाग्थ्यो ।^{५९} उमेर र पढाइमा फरक भए पनि सम्पर्क र आवत-जावतले यी दुईमा राम्रो सान्निध्य गरायो ।^{६०} यसरी कवि लेखनाथसँगका सम्पर्कले श्रीप्रसादको भावकु बालहृदयमा विस्तारै कवि भावनाको बीजारोपण हुन पुग्यो ।^{६१} त्यसपछि आफ्नो १३-१४ वर्षको किशोरावस्थामानै उनले फाटफुट रूपमा कविता कोर्न थाले ।

श्रीप्रसाद घिमिरेले आफ्ना जीवनावधिमा वास्तवमा कति रचना लेखेका थिए र कुन-कुन रचनालाई कति-कति समय लगाएर लेखेका थिए भन्नेबारे तथ्य प्रमाण फेला पार्न सकिएको छैन । केही रचना उनकै जीवनकालमा प्रकाशित भए भने केही रचना अबै पनि पाण्डुलिपिका रूपमा उनका सन्ततिहरूसँग सुरक्षित छन् । तर केही रचना भने राजनैतिक कारणले उनको घर खान तलासीमा पोलिए । जे होस् मोटामोटी रूपमा हेर्दा उनले १९९१ तिर कविता लेख्न सुरु गरेको देखिन्छ । २००२ सालमा प्रकाशित 'वैराग्य कल्पतरु' पहिलो प्रकाशित कृतिका रूपमा देखापर्छ । साहित्य सृजनाका दृष्टिले भने श्रीप्रसादको प्रथम मौलिक रचनाका रूपमा 'चुडामणिदूत' काव्य (१९९१) देखापर्छ । तर यो कृति उनका जीवनावधिमा प्रकाशित हुनसकेन । यो हालै

^{५७} हंसपुरे सुवेदी, 'प्रसङ्ग डिट्ठा मामासँगका घेटघाटको', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे, स्मृतिग्रन्थ, (पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृति प्रतिष्ठान २०५६), पृ. ९७ ।

^{५८} ऐजन ।

^{५९} ऐजन ।

^{६०} ऐजन ।

^{६१} ऐजन ।

मात्र २०६३ भदौमा प्रकाशित भएको छ । त्यसैले प्रकाशनका दृष्टिले उनको पहिलो काव्य 'वैराग्य कल्पतरु' (२००२) हो । यसरी 'चूडामणिदूत' बाट अनौपचारिक रूपमा प्रारम्भ भएको उनको काव्ययात्रामा 'वैराग्य कल्पतरु' पछि क्रियाशील रहेको देखिन्छ । उनले आफ्नो सृजना यात्रामा २००५ सालमा 'सुदामा' नाटक प्रकाशित गरे । प्रस्तुत नाटक श्रीप्रसाद घिमिरेको पहिलो गद्यपद्यात्मक शैलीमा लेखिएको करुण रस प्रदान नाटक हो । यसैगरी व्याकरण विधाभित्र पद्यहरू पनि स्मरणीय विषय हुन् भन्ने चिनारी गराउँदै नेपाली भाषा व्याकरण 'ऐन्द्रीयचाँदनी' (२००६) देखापर्दछ । यसै वर्ष पद्यमा लेखिएको ज्योतिष विषयक ग्रन्थ 'मुहूर्त कल्पतरु' (२००६) पनि प्रकाशित भयो ।

यस क्रममा आफ्नो सृजनात्मक सक्रियतालाई थाती राखेर श्रीप्रसादले २००७ सालको क्रान्तिमा प्रजातन्त्रको प्राप्तिमा अग्रसरता देखाई आफूलाई राजनैतिक गतिविधिमा सक्रिय गराए ।

सृजनात्मक यात्राबाट राजनैतिक यात्रातर्फ मोडिन पुगेका श्रीप्रसाद २००७ सालको क्रान्तिमा मात्र नभई त्यसपछि पनि प्रजातन्त्रको लागि अनवरत रूपमा अग्रसर भइरहे । तर उनले सोचेजस्तो राजनैतिक क्षेत्रमा पनि हुन सकेन । २०१५ सालको प्रथम निर्वाचनमा उनलाई टिकट दिइएन ।^{६२} उनी विद्रोही उमेद्वारको रूपमा उठे तर नेपाली कांग्रेसका नेता वी.पी.को अनुरोधमा नाम फिर्ता गरी पुनः नेपाली कांग्रेसको प्रचार प्रसार तिर लागे । अत्याधिक मतले कांग्रेसले विजय हासिल गर्‍यो । श्रीप्रसादले वी.पी. ले महासभामा लैजान्छन् भन्ने सोचेका थिए तर त्यो भएन । २०१५ सालमा उनकी जेठी धर्मपत्नी टीकादेवीको स्वर्गारोहण भयो । राजनीतिबाट निराश भएका श्रीप्रसाद पत्नीशोकमा परे । आफ्नी यिनै स्वर्गीय पत्नीको संझनामा उनले २०१७ सालमा 'विषयवासना' नाटक प्रकाशन गरे ।

अत्यन्तै ठूलो संघर्ष र बलिदानबाट प्राप्त भएको प्रजातन्त्र २०१७ सालमा पुनः खोसियो । यस स्थितिमा २००७ सालको क्रान्तिका योद्धा श्रीप्रसाद २०१७ सालपछि आठवर्ष प्रवासमा रहन बाध्य भए । २०१८ साल पौषमा भारत प्रवासमा लागेका

^{६२} विद्यावती शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २७ ।

श्रीप्रसादले नेपाली कांग्रेसको चारतारे झण्डाको कविता रचना गरेका थिए । उनले भारत प्रवासका क्रममा तीनवटा कृतिहरूको रचना तथा प्रकाशन गरेका थिए । २०२२ सालमा उनका 'छाया-मेघदूत', 'मानवधर्म' (प्रथम खण्ड) र 'पृथ्वी नै चल' प्रकाशित भए । यी मध्ये २०२२ सालमा प्रकाशित कृति 'पृथ्वी नै चल' आफ्ना जीवनकालमा प्रकाशनका दृष्टिले घिमिरेको अन्तिम कृति बन्न पुग्यो तर लेखनका दृष्टिले भने यो उनको अन्तिम रचना होइन ।

श्रीप्रसाद घिमिरेले विभिन्न फुटकर कविताका साथै धेरै कृतिहरू पनि लेखेका थिए । २०२२ सालमा 'सुचित्र वैमलम्' (संस्कृत नाटक नेपाली अनुवादसहित) लेखेका थिए । २०२२ सालमा कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको निधन भयो । आफ्ना साहित्यका गुरुको निधन भएको खबर प्रवासमा बसेर सुन्नु पर्दा श्रीप्रसादको कवि हृदय विह्वल भई 'श्रद्धाञ्जली लेखनाथ प्रति' भन्ने शीर्षकमा कविता लेखी पठाएका थिए । यसैक्रममा २०२५ सालमा आम माफी भएपछि २०२६ उनी भारतप्रवासबाट स्वदेश फर्किए । त्यही समयमा नै कान्छा छोरा बाबुराम घिमिरेको स्वर्ग भयो । यसपछि मनलाई शान्त पार्न श्रीप्रसाद श्रीमद्भागवत्को अनुवाद गर्न थाले । यसपछि विस्तारै विस्तारै योगसाधनामा लागेका श्रीप्रसाद सांसारिक विषयवासनालाई त्यागी आफ्नो घरलाई नै एकान्त आश्रम जस्तो बनाई योगाभ्यासमा लागेको जानकारी पाइन्छ ।^{६३} उनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार छन् :^{६४}

१. 'वैराग्य कल्पतरु' (२००२)
२. 'सुदामा नाटक' (२००५)
३. 'ऐन्द्रीय चाँदनी' (२००६)
४. 'मुहूर्त कल्पतरु' (२००६)
५. 'विषयवासना नाटक' (२०१७)
६. 'छाया-मेघदूत' (२०२२)

६३ स्थिरबाबु घिमिरेबाट प्राप्त मौखिक जानकारी ।

६४ विद्यावती शर्मा, पूर्ववत् ।

७. 'मानव धर्म' (२०२२)

८. 'पृथ्वी नै चल' (२०२२)

९. 'चूडामणिदूत' (२०६३)

श्रीप्रसाद घिमिरे जेलमा भएको समयमा उनको घर खानतलासी गर्दा उनका कविताहरू पनि पोलिए भन्ने जानकारी पाइन्छ।^{६५} उनका अन्य अप्रकाशित ५ वटा कृतिहरू पाण्डुलिपिका रूपमा छन्।^{६६} ती कृतिहरू यसप्रकार छन् :

१. मानवधर्म (द्वितीय खण्ड)

२. भागवत् कल्पतरु (भागवतको भावानुवाद)

३. मोक्षतन्त्र (संस्कृत खण्डकाव्य)

४. सुचित वैमलम् (संस्कृत नाटक नेपाली अनुवाद सहित)

५. राजनीति रामायण

जीवनको उत्तरार्धमा पनि योग अभ्यास गर्दै बाँकी समयमा लेख्ने कार्य गर्ने श्रीप्रसादले आफ्नो शरीरले साथ दिइन्जेल, कलमले अक्षरको रूप दिइन्जेल उनी लेखन कार्यमा नै समर्पित भए। यसरी श्रीप्रसादको साहित्यिक यात्रामा उनले विविध विधाका रचनाहरू लेखेपनि नेपाली खण्डकाव्यको क्षेत्रमा भने उनका निम्नलिखित चारवटा खण्डकाव्यहरू प्रकाशित भएको देखिन्छ :

१. 'वैराग्य कल्पतरु' (२००२)

२. 'मानवधर्म' (२०२२)

३. 'छाया-मेघदूत' (२०२२)

४. 'चूडामणिदूत' लेखन (१९९१) प्रकाशन (२०६३)

३.२ श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यप्रवृत्ति

६५ ऐजन।

६६ ऐजन।

कवि श्रीप्रसाद घिमिरेले आफ्ना जीवनावधिको लगभग ६५ वर्ष साहित्य सृजनामा लगाएका छन् । उनले आफ्नो सृजनायात्राका ६५ वर्षका बीचमा विविध ढाँचाका खण्डकाव्यहरू रचना गरेको देखिन्छ । उनको ६५ वर्षे साहित्यिक यात्राका क्रममा जम्माजम्मी १४ वटा कृतिहरूको रचना गरेको देखिन्छ र तीमध्ये हालसम्म ४ वटा खण्डकाव्यहरू मात्रै नेपाली खण्डकाव्यको क्षेत्रमा पर्ने भएकाले तिनै ४ वटा प्रकाशित खण्डकाव्यहरूलाई आधार बनाएर उनका काव्य प्रवृत्तिहरूको विवेचना गरिएको छ ।

३.२.१ विषयवस्तुगत प्रवृत्ति

विषयवस्तुको स्रोतका दृष्टिले हेर्दा खण्डकाव्यकार श्रीप्रसाद घिमिरेले प्रसिद्ध र उत्पाद्य गरी दुवै थरी स्रोतका विषयवस्तुको उपयोग गरेको र प्रसिद्ध स्रोतबाट उत्प्रेरित खण्डकाव्यमा पनि मौलिकताको प्रचुर प्रयोग गरेको पाइनाले उनका कुनै खण्डकाव्य मिश्र पनि बनेका छन् । उनका प्रकाशित उपलब्ध चारवटा खण्डकाव्यमध्ये २००२ मा प्रकाशित पहिलो खण्डकाव्य 'वैराग्य कल्पतरु' खण्डकाव्यमा रानीको व्यभिचारिणी स्वभावबाट विरक्तिएका राजाले गृहस्थाश्रमलाई धिक्कारेको घटनालाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । २०२२ मा प्रकाशित 'मानवधर्म' (प्रथम खण्ड) को विषयवस्तु कवि कल्पित नै हो । मानिसले पालना गर्नुपर्ने उचित धर्मको बारेमा यस खण्डकाव्यमा चर्चा गरिएको छ । २०२२ मा प्रकाशित 'छाया-मेघदूत' महाकवि कालीदासको 'मेघदूत' काव्यको अनुवाद हो । 'छाया मेघदूत' को विषयवस्तु पनि कालीदासको 'मेघदूत' काव्य बमोजिम नै छ । कुवेरद्वारा श्रापित यक्ष आफ्नी प्रियतमा पत्नीलाई एकलै अलकामा छाडेर चित्रकूटमा कालक्षेपण गरिरहेका बखत वर्षा ऋतुको मेघलाई दूत बनाई त्यसै मार्फत आफ्ना मनका वियोग, व्यथा खबरहरू प्रियतमासम्म पुऱ्याउन प्रवृत्त भएको कल्पना यसमा प्रस्तुत छ । २०६३ सालमा प्रकाशित श्रीप्रसादको 'चूडामणिदूत'को प्रेरणा स्रोत पनि महाकवि कालिदासको 'मेघदूत' काव्य नै हो । कालिदासको 'मेघदूत' पढेपछि दूतकाव्य लेख्ने रहर जागेकाले उनले १९९१ मा नै 'चूडामणिदूत' काव्य लेखेका थिए । तर यसबाट पनि उनी पूर्णतः सन्तुष्ट नभएर छाया-मेघदूत तयार गरेको उनको स्वीकारोक्ति छ । यसैबाट पनि 'मेघदूत' को विषयवस्तुबाट श्रीप्रसाद कति

सम्म प्रभावित रहेछन् भन्ने कुराको प्रष्ट हुन्छ । यसरी हेर्दा श्रीप्रसादका कुनै कृतिका विषयवस्तु उत्पाद्य र कुनै कृतिका विषयवस्तु प्रसिद्ध देखिन्छन् ।

३.२.२ पात्रचयनगत प्रवृत्ति

श्रीप्रसाद घिमिरेले विभिन्न स्रोत र स्वरूपका पात्रहरूको प्रयोग आफ्ना खण्डकाव्यमा गरेका छन् । उनका खण्डकाव्यका पात्र धीरोदात्त चरित्रका भेटिन्छन् । 'वैराग्य कल्पतरु' मा प्रमुख पात्रका माध्यमबाट वेदान्त दर्शनको व्याख्या गरेको पाइन्छ । यस काव्यमा प्रमुख पात्र राजा भर्तृहरि मार्फत जीवनका वैराग्य र विरक्तिका भाव व्यक्त गरिएको छ । 'वैराग्य कल्पतरु' मा प्रयोग भएका प्रमुख पात्र राजा धारोदात्त हुन् भने रानी व्यभिचारिणी हुन् । यसैगरी 'मानवधर्म'मा पति र पत्नीका संवादका माध्यमबाट मानिसले जीवनभर पालना गर्नुपर्ने नियम र आचरणबारे दर्शाइएको छ । यस काव्यमा कविले मुख्यपात्र पति र पत्नी दुवै धीरोदात्त स्वभावका प्रयोग गरेका छन् । यसमा प्रयुक्त नारीपात्रले काव्य भरि नै प्रश्न मात्रै गरेकी छन् भने पुरुषपात्रले उनका प्रश्नका उत्तर दिएकाले यहाँ दुई पात्रहरू बीच संवाद जस्तो देखिन्छ । 'छाया-मेघदूत' कालिदासको 'मेघदूत'लाई अनुवाद गरिएकाले 'मेघदूत'मा प्रयोग भएका पात्रलाई जस्ताको त्यस्तै श्रीप्रसादले अनुसरण गरेका छन् । मूल 'मेघदूत'मा जस्तै 'छाया-मेघदूत' मा पनि कुबेरद्वारा श्रापित यज्ञ आफ्नो प्रियतमा पत्नीलाई एकलै अलकामा छाडेर चित्रकूटमा कालक्षेपण गरिरहेका बखत वर्षा ऋतुको मेघलाई दूत बनाई त्यसै मार्फत आफ्ना मनका वियोगव्यथा खबरहरू प्रियतमासम्म प्रवृत्त भएको सुन्दर परिकल्पना यहाँ प्रयोग गरिएकाले यसमा कविले पात्रहरू पनि जस्ताको त्यस्तै उतारेका छन् । 'चुडामणिदूत' काव्य 'मेघदूत' कै प्रभावमा रचिए तापनि यसमा प्रयोग गरिएको पात्र भने कवि कल्पित छ । कविले आफ्ना मित्र चुडामणिलाई दूत बनाई आफ्ना वियोग व्याथाका खबर प्रियतमा सामु लगिदिन अनुरोध गरेको घटना यसमा प्रस्तुत छ । यसैले श्रीप्रसादका कृतिहरूमा कतै पात्रहरू मूलकाव्यबाट अनुसरण गरिएका छन् भने कतै मौलिक सृजना गरिएका छन् ।

३.२.३ परिवेश चित्रणगत प्रवृत्ति

कवि श्रीप्रसाद घिमिरेका खण्डकाव्यहरूमा विभिन्न स्थान र समयसँग सम्बन्धित प्राकृतिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, अध्यात्मिक र वैचारिक परिवेशको बाह्य तथा आन्तरिक चित्रण गरेको पाइन्छ । 'वैराग्य कल्पतरु'मा राजा भर्तृहरिका दरबारका ऐस, आरामयुक्त वातावरण तथा जंगलका परिवेशको वर्णन गरिएको छ । उनको 'छाया-मेघदूत'मा मूल काव्यमा जस्तै अलका, चित्रकुट लगायतका भौगोलिक प्रदेशहरू, नदीनालाहरू आदिको परिवेश उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै 'चुडामणिदूत'मा कविका साथी चुडामणिलाई काठमाडौँदेखि लमजुङ चिसङ्कु सम्म पुऱ्याउँदा बाटोमा पर्ने सबै ठाउँको वर्णन गरिएको छ । यहाँ कविले नेपालीपन र तत्कालीन समयको ग्रामीण जीवनलाई जस्ताको त्यस्तै वर्णन गरेका छन् । यस दृष्टिले उनका सबै काव्यहरूमा परिवेश विषयवस्तु अनुसार लिइएको देखिन्छ ।

३.२.४ शीर्षक चयनगत प्रवृत्ति

श्रीप्रसाद घिमिरेले आफ्ना खण्डकाव्यका एकल वा युगल पात्र र ती पात्रसँग सम्बन्धित कथावस्तुगत मुख्य घटनाका आधारमा शीर्षक राख्ने प्रवृत्ति अँगालेको पाइन्छ । उनका 'वैराग्य कल्पतरु' र 'मानव धर्म' खण्डकाव्य विषयवस्तुका आधारमा नामकरण गरिएका छन् भने 'छाया-मेघदूत' अनूदित कृति भएकाले मूल काव्यको शीर्षकमा 'छाया' शब्द थपेर शीर्षक नामकरण गरिएको छ । त्यस्तै 'चुडामणिदूत' काव्य भने मुख्य पात्रका नामका आधारमा शीर्षक चयन गरिएको छ । यसरी हेर्दा शीर्षक चयन गर्दा घिमिरेले विभिन्न तरिका अपनाएको पाइन्छ ।

३.२.५ आयाम तथा सर्गयोजनागत प्रवृत्ति

श्रीप्रसाद घिमिरेका प्रकाशित उपलब्ध चारवटा खण्डकाव्यहरू आयाम विस्तारका दृष्टिले र बाह्य संरचनात्मक आकार प्रकारका दृष्टिले ठीक्कका छन् । बाह्य संरचनात्मक दृष्टिले हेर्दा सबैभन्दा श्लोक सङ्ख्या (जम्मा ११५ श्लोक) मा पूरा भएको 'छाया-मेघदूत' श्लोक सङ्ख्याका दृष्टिले उनको सबभन्दा छोटो खण्डकाव्यका रूपमा देखा पर्छ । श्लोक सङ्ख्याका दृष्टिले सबैभन्दा धेरै श्लोक भएको खण्डकाव्य 'मानव धर्म' हो, जसमा ३५२ श्लोक रहेका छन् ।

श्रीप्रसाद घिमिरेको खण्डकाव्यकारितामा सर्गविभाजन गर्ने र नगर्ने दुवै थरी प्रवृत्ति पाइन्छ। 'वैराग्य कल्पतरु' र 'मानवधर्म' मा सर्गविभाजन गरिएको छ जसलाई पुष्प तथा तरङ्ग भनी सम्बोधन गरिएको छ। तर 'छाया-मेघदूत' र 'चुडामणिदूत' मा भने सर्गविभाजन नगरी केवल पूर्व र उत्तरदूत भनेर छुट्याइएको छ। यस आधारमा हेर्दा उनका खण्डकाव्यको सर्गविधान कतै-कतै सन्तुलित किसिमको जस्तो देखिए पनि कतै कम सन्तुलित किसिमको भेटिन्छ।

३.२.६ भाषाशैली तथा लयगत प्रवृत्ति

श्रीप्रसाद घिमिरेको भाषा शैलीगत विशेषता भन्नु नै श्रुतिमधुरता हो। उनका खण्डकाव्य भाषिक प्रयोगका दृष्टिले लयात्मक हुन्छन्। कुनैपनि लेखक साहित्यकारमा आफू जन्मे हुर्केको र बसेको भाषाले उसलाई प्रभाव पार्दछ। फलस्वरूप उसका जुनसुकै कृतिमा आफ्नो भाषाको प्रभाव पर्दछ। श्रीप्रसाद घिमिरे लमजुङको ग्रामीण समाजमा जन्मे हुर्केका र बसेका हुनाले उनका खण्डकाव्यमा त्यहीँको स्थानीय भाषाको प्रभाव पाइन्छ। उनका खण्डकाव्यमा प्रयुक्त भाषा र अभिव्यक्ति शैलीलाई हेर्दा उनले आफ्ना कृतिमा तत्सम तथा झर्ना नेपाली शब्दावलीको सन्तुलित प्रयोग गर्दै आफ्नो भाषाशैलीको निर्माण गरेको देखिन्छ। उनका सबै खण्डकाव्यहरूका प्रत्येक श्लोकमा पङ्क्तिगत अन्त्यानुप्रासको अनुशासनलाई स्वीकार गरिएको छ। नेपाली भाषाका तत्सम, तद्भव र आगन्तुक गरी तीनवटै स्रोतका शब्दहरूको सन्तुलित प्रयोग उनका खण्डकाव्यमा पाइन्छ। सर्वसाधारण पाठकका निम्ति पनि बोधगम्यरही सरल स्वभाविक रूपमा सम्प्रेषण एवम् प्रसाद गुणयुक्त शैली उनका काव्यरचनामा पाइन्छ। 'वैराग्य कल्पतरु' र 'चुडामणिदूत' मा उनले शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरेका छन्। 'छाया-मेघदूत' मा शिखरिणी छन्दको प्रयोग भएको छ भने 'मानवधर्म' मा अनुष्टुप, शालिनी, मालिनी र शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको छ। यसरी श्रीप्रसादका भाषाशैलीलाई सरसरती हेर्दा सफल नै देखिन्छन्।

३.२.७ धारागत प्रवृत्ति

कवि श्रीप्रसाद घिमिरेका साहित्य सृजनाका समयावधिमा परिष्कारवादी र स्वच्छन्दतावादी धारामा साहित्यहरू सृजना हुन्थे । नेपाली साहित्यका कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्याललाई साहित्यका गुरु सम्झने श्रीप्रसादले आफ्ना कवितामा लेखनाथीय शैलीलाई पालना गरेका छन् । आफ्ना सृजनामा शब्द-शब्दलाई परिष्कृत गर्दै लय र छन्दलाई सरल र माधुर्य बनाउन खोज्ने कवि श्रीप्रसाद घिमिरे परिष्कारवादी धाराका कवि हुन् । कतै कविले प्रेमी प्रेमिकाका मिलन र बिछोडका घटनालाई विषयवस्तु बनाएर श्रृङ्गारिकता भाव पनि झल्काएका छन् भने कतै नेपालको ग्रामीण परिवेशलाई जस्ताको त्यस्तै उतारेका छन् । पहाडमा बग्ने झरना, नदी, पहाडी जीवनका परिवेशलाई जीवित रूपमा अनुसरण गर्न सफल कवि कतै स्वच्छन्दतावादी पनि देखिन्छन् । तर उनको भाषाशैली हेर्दा शब्दहरूलाई मिलाई मिलाई रचना गरेकाले परिष्कारवादी कवि हुन् भन्न सकिन्छ । 'वैराग्य कल्पतरु' मा राजा भर्तृहरिले आफ्ना सम्पूर्ण दरबारीया एस आराम त्यागेर जङ्गलमा गई एकलै प्रकृतिसँग मिलेर बस्ने अठोट देखाउदा यहाँ कविको विचारमा स्वच्छन्दतावाद एवम् अध्यात्मवादको समीकरण भएको देखिन्छ । 'मानवधर्म' कविले पतिव्रताको अनिवार्यता अत्यन्तै आदर्शमय तरिकाले प्रस्तुत गर्दा कवि आदर्शवादी देखिन्छन् । त्यस्तै पत्नीमाथि पतिले गर्नुपर्ने माया, स्नेह, कर्तव्यका साथै पत्नीलाई देवी मान्नुपर्छ भनी नारी महत्ता र मर्यादाको स्थापना गरेको देख्दा र नारी पनि परिस्थितिअनुसार चल्दा अधर्म हुँदैन भन्ने भावना कविले प्रकट गर्दा उनी कतै प्रगतिवादी पनि देखिएका छन् । समग्रमा हेर्दा कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्याललाई गुरु मान्ने श्रीप्रसाद घिमिरेले आफ्ना रचनामा लेखनाथीय काव्यधारालाई अँगालेको पाइन्छ । यस आधारमा उनी परिष्कारवादी धाराका काव्यकार हुन् भन्न सकिन्छ ।

श्रीप्रसाद घिमिरेले रचना गरेका चारवटै खण्डकाव्यहरूमध्ये 'छाया-मेघदूत' अनूदित काव्य हो । उनका कृतिहरू 'वैराग्य कल्पतरु', 'मानवधर्म' र 'चुडामणिदूत' मौलिक रचना भएकाले यी काव्यहरूमा प्रयुक्त विषयवस्तु, शीर्षक, पात्र परिवेश, सर्गयोजना आदि हरेक पक्ष मौलिक नै छन् । तर 'छाया-मेघदूत' अनूदित भएकाले यसका हरेक पक्षलाई मूल कृतिबाट कविले जस्ताको त्यस्तै अनुसरण गरेको देखिन्छ ।

उनका साहित्यिक सृजनाहरूलाई हेर्दा भाषाशैलीमा परिष्कृत गरिएको पाइन्छ । उनका रचनाबाट कतै धार्मिक कतै नैतिक स्वर गुन्जिएको पाइन्छ । श्रीप्रसाद घिमिरेका रचनामा स्वच्छन्द भावनाहरूलाई शब्द-शब्दमा चुनी परिष्कृत किसिमले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । आफ्ना रचनामा आदर्श र नैतिकताका विषयवस्तुलाई समेट्ने घिमिरे परम्परित कवि हुन् भन्न सकिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

‘वैराग्य कल्पतरु’ खण्डकाव्यको विश्लेषण

४.१ पृष्ठभूमि

राणाशासनकालमा राणाप्रधानमन्त्री श्री ३ भीमशमशेरका समयमा १६ वर्षकै उमेरमा लमजुङ कुन्छा तहसिल अड्डामा एकैचोटि हाकिम डिठ्ठाको पदमा नियुक्त हुन पाउनु श्रीप्रसादका लागि सामान्य कुरा थिएन । आफ्नो गहन जिम्मेवारीको भूमिका निर्वाह गर्दागर्दै श्री ३ भीमशमशेरको मृत्युपछि जागिरबाट स्वतः निष्काशन हुनुपरेकाले श्रीप्रसादको युवा मस्तिष्कमा वैराग्य उत्पन्न हुन थाल्यो र वैराग्यले भरिएको प्रतिभा पद्यात्मक शैलीमा प्रस्फुटित हुन थाल्यो । फलस्वरूप उनी वैराग्यसँग सम्बन्धित कविता रचना गर्न पुग्यो । यसै पृष्ठभूमिमा २००२ सालमा ‘वैराग्य कल्पतरु’ खण्डकाव्य प्रकाशन भएको हो । तत्कालीन समयमा कुनै पनि रचना प्रकाशन गर्न नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिको स्वीकृतिको आवश्यकता पर्दथ्यो । श्रीप्रसादले पनि २००१ सालमा ‘वैराग्य कल्पतरु’ को रचना गरेर प्रकाशन अनुमतिका लागि नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिलाई सुम्पिदिए र नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिले ४-५ महिनापछि उनलाई प्रकाशन गर्न स्वीकृति पनि दियो । फलस्वरूप बनारसबाट २००२ सालमा ‘वैराग्य कल्पतरु’को प्रकाशन भयो ।

श्रीप्रसादको यही ‘वैराग्य कल्पतरु’ खण्डकाव्यको विवेचना तलका उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ :

४.२ शीर्षकविधान

शीर्षक केवल नामकरण मात्र नभई कृतिको सारभूत भाव विचारको सूचक सङ्केत वा उद्घाटन पनि हो ।^{६७} शीर्षकबाटै समग्र काव्यको प्रतिनिधित्व भएको भान हुन सक्नुपर्छ । कुनै पनि रचनामा शीर्षक विशिष्ट किसिमको चयन गरिनुपर्छ । कृतिको अन्तर्बाह्य संरचना र भाषाशैलीले बहन गरेको समग्र विषयवस्तुको केन्द्रीय

६७ वासुदेव त्रिपाठी, दैवजराज न्यौपाने, केशव सुवेदी, नेपाली कविता भाग ४, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०४५) पृ. १८ ।

कथ्यलाई बोध गराउनु विशिष्ट शीर्षकको विशेषता हो भने सामान्य शीर्षकमा यस्ता कुराहरूको सामर्थ्य हुँदैन तापनि शीर्षक र केन्द्रीय कथ्यका बीच बाहिरी वा भित्री सङ्गति नै हुनै पर्छ।^{६८}

‘वैराग्य कल्पतरु’ काव्यमा एक प्रमुख चरित्र रानीको व्यभिचारिणी स्वभावबाट विरक्तिएका राजाले गृहस्थाश्रमलाई धिक्कारेर जङ्गलतर्फ प्रस्थान गर्दाको छोटो समयलाई चित्रण गरिएको छ। यस खण्डकाव्यमा वैराग्यको महत्वलाई नै कविले केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएको कुरा उक्त शीर्षकले स्पष्ट पार्दछ। कविका वैराग्यकेन्द्री भावलाई राजा भर्तृहरिका माध्यमबाट यहाँ चित्रण गरिएको छ। यस कृतिका सम्बन्धित पात्र राजा भर्तृहरिमा पैदा भएको वैराग्यलाई नै यहाँ मुख्य विषयवस्तु बनाइएकोले यसको शीर्षक ‘वैराग्य कल्पतरु’ अत्यन्तै सान्दर्भिक एवम् सार्थक देखिन्छ।

४.३ विषयवस्तु

संस्कृत साहित्यमा भर्तृहरिद्वारा भर्तृहरिशतक, नीतिशतक, वैराग्यशतक, शृङ्गारशतक जस्ता विभिन्न शतकहरू लेखिएका छन्। ती मध्ये ‘वैराग्य कल्पतरु’ वैराग्यशतकमा आधारित खण्डकाव्य हो। जीवन जगत्का विषयसुखको व्यर्थता र वैराग्यको महत्व नै प्रस्तुत खण्डकाव्यको मुख्य विषयवस्तु हो। यस खण्डकाव्यमा राजा भर्तृहरिकी रानीको व्यभिचारी स्वभावबाट विरक्तिएका राजाले गृहस्थाश्रमलाई धिक्कारेको घटनालाई यहाँ मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ। राजा भर्तृहरिले रानीमाथि गरेको अतिशय प्रेम र त्यसलाई वास्ता नगरी रानीले अर्को व्यक्तिलाई प्रेम गरेको थाहा पाएपछि राजाका मनमा गृहस्थाश्रमप्रति घृणा जागेको घटनाबाट खण्डकाव्यको सुरुवात यसरी भएको छ :

आफूले अनुरागले हृदयकी आफ्नी पियारीकन
अर्पेको जुन चीज हो अपरले ल्याई गरी अर्पणा
देख्दा सामु उही खडा हृदयमा चिन्ता घुमाईकन
लागे “भर्तृहरि” प्रशस्त मनमा विस्मातलाई लिन
(‘वैराग्य कल्पतरु’, प्रथमपुष्प, श्लोक १)।

^{६८} ऐजन ।

राजा भर्तृहरिकी रानी भानुमती दुश्चरित्रा थिइन् । राजाले आफ्नै मन, मुटु सम्भरेर रानीमाथि प्रेम गरेपनि रानीले त्यस प्रेमलाई नअँगालेर आफ्नै दरबारको बैठकसित प्रेम गर्दथिन् । राजा पवित्र मन भएका व्यक्ति थिए । बैठकमा ज्ञान थिएन तर ऊ बाहिरी रूपमा सौन्दर्यवान् थियो । व्यभिचारिणी रानीले राजाको अन्तर्मन नचिनेर बाहिर हेर्दा लायकको शरीर देखेर त्यसमाथि प्रेम गर्दथिन् तर त्यो बैठक रानीसँग मात्रै चोखोप्रेम नगरी सहरका नामी वेश्यासँग पनि आशक्त थियो र उता त्यो वेश्या भने राजा भर्तृहरिको प्रेमको चाहना राख्दथी । राजाले आफू र रानीबीच जीवनभर कुनैपनि अवरोध नआउने सोचेर तन-मन रानीमाथि नै सुम्पेका थिए । तर रानीले आत्मा, धर्म, कर्म नचिनी हड्डी, मासु र रगतले बनेको बाहिरी शरीरलाई राम्रो मान्ने, भित्री आँखाले नहेर्ने र बाहिरी आँखाले मात्रै मानिसलाई हेर्ने हुँदा राजाले यस्तो रानीको बेहोरा थाहा पाएपछि रानीप्रति वैराग्य मान्दछन् । रानीलाई आफ्नो हृदयले मेरो सर्वस्व यही नै हो भनी ठान्ने राजा संसारिक विषय वासना अनित्य रहेछ भन्ने बुझी यस्तो जीवनप्रति यसरी घृणा गर्न थाल्छन् :

बोक्ने प्रीति छरेर भित्रदिलको माया गरी खण्डन
 आफूलाई गरेर दूर परको माया बढाईकन
 हिन्ने त्यो उसलाई चिन्न नसकी सत्पात्र संझीकन
 भुल्ने प्रेमभरी कठै हरघरी धिक्कार पाजीमन ।

(पूर्ववत्, श्लोक ११)

यसरी आफ्नी रानीको लत बुझेपछि राजाले स्वास्नी र छोराका लागि भनेर बाँच्नु बेकार ठान्छन् । यही नातामा बाँधिनु बेकार हो भन्दै नाता तोडेर उनी कमण्डलु बोकी आफ्नो बाटो लाग्ने कुरा व्यक्त गर्दछन् । राजा जब दरबारबाहिर निस्कन पाइला अगाडि बढाउँछन् तब रानी हतारिँदै राजाका पाउ समात्दै यस्तो घनघोर रातमा एकलै र रित्तै नजान बिन्ती गर्छिन् । तर राजाले यी सबै माया-मोह र सुख भोग भन्ने कुरा क्षणिक मान्दै मानिस जन्मिँदा पनि एकलै र मर्दा पनि एकलै

हुनुपर्दछ, पाप र धर्म मात्र मानिसले सँगै लिएर जाने हुँदा अब म एकलै बाँच्न चाहन्छु भन्छन् ।

रानी भानुमतीका हरेक इच्छाहरू राजा भर्तृहरिले पूरा गर्दै आएका थिए । घर-परिवार, धनसम्पत्ति, स्त्री तथा पुत्रमोह भन्दै जीवनभर अनुरागी बन्न पुगेका राजा भर्तृहरिका मनमा वैराग्यले छोएपछि उनी ती सबै थोक त्यागेर खरानी धस्ने अठोट गर्छन् । राजपरिवारमा बाबु, जिजुकै पालादेखि आफ्नो राजगद्दी भोगिरहने र आफ्ना सन्ततिका निम्ति ती सुख, भोग, ऐस चयन जस्ता कुराहरू फुत्कने डरले राजाले अनेक तरहले आफ्नो राजगद्दी कायमै राख्न चाहने चलन हाम्रो पुर्खा देखिकै हो तर राजा भर्तृहरिलाई यस्ता कुनै पनि कुराको लोभ र मोह नहुँदा रानी अचम्म मान्दछिन् । आफ्ना सन्ततिका बारेमा राजाले नसोचेको देख्दा रानी दुःखी भई राजालाई अनेक तरहले घर छोडेर नजान आग्रह गर्छिन् । रानीले जतिसुकै प्रलोभन देखाए पनि, विलाप गरे पनि पापिनी भनेर राजाले उनका कुरामा बेवास्ता गर्छन् । जीवनभर नछुट्टिएर सँग बसौंला भनी बाचा गरेर ल्याएको भए पनि अब म विरक्तिँ । व्यर्थ तिमीले मेरा गोडा पक्रेर बाटो छेक्नु व्यर्थ छ भनी राजाले हपारे पनि रानी भानुमतीले राज-पाठ, धन-सम्पत्ति, ऐस-आराम आदिको प्रलोभन देखाउँदै यस्तो वैभव छोडेर वनमा सवारी नहोस् भन्छिन् ।

रानीसँगका जीवन भोगाइबाट वैरागिएका राजाले आफ्ना जिद्दीलाई अभै बलियो पाउँ लान्छन् । वर्तमानसमयमा मानिसहरू धन र दौलतकै पछि लागेका छन् । धन सम्पत्तिमा मात्रै मनलाई लीन गराएका छन् । पाप धर्म जस्ता कुराको वास्ता नगरी खाली दौलतकै पछि लाग्ने मानिसको मन शान्त र स्थिर हुन सक्दैन । जुन मानिस रस, राग र भोगमा डुब्छ त्यसले स्वर्ग प्राप्त गर्न सक्दैन भन्दै राजा भर्तृहरिले भित्र भित्रै वैराग्य उठेर मनलाई दुःख-सुख, आपत-विपत, सजिलो-असजिलो आदि द्वन्द्वबाट अलग राखेर स्वर्ग प्राप्तिको फलाशा पनि त्यागेर मोक्ष प्राप्त गर्ने चाहना बताउँछन् । यसै क्रममा रानीले दान, धर्म, यज्ञ, कर्म नगरी एकलै मोक्ष प्राप्ति गर्छु भन्दैमा त्यो सम्भव छैन भनी राजालाई फकाउँछिन् तर राजाले आफ्ना विचारमा आत्मालाई सदैव शान्ति दिनु नै दान हो र काम क्रोध र मोह त्याग्न

सक्नु नै तपस्या भएको कुरा व्यक्त गर्छन् । जसरी काम क्रोध र मोहबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ त्यसैगरी यज्ञ, दान र तपबीच पनि सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यीमध्ये कुनै एउटा कर्म गर्न सके अरू कर्मसँगै साथ-साथै आउँछन् । शिवको सेवा गर्न खरानी घसेर गुफामा पस्नुपर्छ र आत्मा शुद्ध गर्नुपर्छ । जुन दिनमा आफ्ना आँखाले प्रत्यक्ष रूपमा भगवानका चार हातमा शङ्ख, चक्र, गदा र पद्म देख्न सकिन्छ, त्यही क्षणलाई यो सांसारिक मोहबाट मुक्त भएको क्षण मान्नुपर्छ । यसक्रममा राजा भर्तृहरिका माध्यमबाट कविले वास्तविक धर्मलाई चिन्नका लागि के के गर्नुपर्छ भन्ने कुराको सन्देश पनि दिएका छन् । साथै धार्मिक व्यक्ति बन्न मानिसले पूरा गर्नुपर्ने कर्तव्य बारे पनि यहाँ प्रस्ट पारिएको छ ।

यसैगरी राजा र रानीका संवादका माध्यमबाट काव्य अगाडि बढेको छ । यसैक्रममा रानीका आग्रहलाई तिरस्कार गर्दै राजा भन्छन् - ईश्वरको ध्यानमा भुल्न सक्ने मान्छे यस लोकभरिको धनी कहलिन्छ र त्यही नै सुखी हुन्छ भने म ईश्वरकै ध्यानमा यो शरीर अर्पण गर्दछु । यो मनलाई बिस्तारै बिस्तारै खिचेर भगवान्कै ध्यानमा एकाग्र पार्दछु । यस्ता कुरा सुनेपछि रानीले पनि यसरी ध्यानमा एकाग्र हुने कस्तो शक्तिले हो भन्ने प्रश्न गर्छिन् । मही, नीर, रवि, हावा, आकाश, मन बुद्धि, अहङ्कार गरी शक्तिका आठ अङ्ग हुन्छन् भन्दै राजाले शक्तिका अङ्गबारे रानी भानुमतीसँग व्याख्या गर्छन । त्यस्तै यस पृथ्वीमा तँतँ मम गर्नेहरूमा ईश्वरको ध्यानले समान भावना विकसित गराउँछ । यस संसारमा जो एकाग्र भई ईश्वरमा मन दिएर बस्छ, त्यसले सर्वश्रेष्ठ शक्तिशाली प्रकृतिलाई पनि जित्न सक्छ । त्यसै गरी जो ईश्वरमा एकाग्र हुन जान्दछ, उसले प्रकृतिलाई आफ्नै वशमा पार्न सक्छ र प्रकृतिलाई नोकर तुल्य बनाउँछ भनी राजाले भन्दा रानीले यदी प्रकृतिलाई जित्ने सामर्थ्य बनाउने बाटो छ भने हजुर जङ्गल नगएर त्यही बाटो अँगाल्नुहोस् भन्छिन् ।

राजालाई घरमै बसेर मनलाई एकाग्र पार्न सकेमा ईश्वर प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने ज्ञान छँदा छँदै पनि आफू घरको माया-मोहमा रहनुजेल मनलाई एकाग्र पार्न सकिदैन भन्ने कुराको पनि ज्ञान थियो । त्यसैले उनी घर गृहस्थी छाडेर संसारका सबै वस्तुहरू अनित्य हुन्, ती सबैबाट एक पटक विदा हुनैपर्छ भन्नेसोचेर आफ्नो

कर्ममा लाग्नुपर्छ भन्ने भावना राजाले व्यक्त गरेका छन् । छोरा-छोरी, घर-परिवार, इष्ट-मित्र, धन-सम्पत्ति, ऐस-आराम भन्ने कुरा सबै मायाजाल हुन् । आखिर जति सम्पत्ति कमाएर दुःख गरेपनि यी सबै छाडेर जानै पर्छ । कालले बालक, बूढो, युवक केही भन्दैन । यो देह एक पटक अवश्य नाश हुन्छ । तसर्थ मेरो हृदय, आत्मा जगदीश्वरमा लीन गराएर ध्यान गरी बस्नका लागी मलाई जङ्गल नै ठीक छ भनी राजा जङ्गलतर्फ प्रस्थान गर्न लाग्छन् र राजा भर्तृहरि कै माध्यमबाट निम्न हरफहरू अभिव्यक्त गर्न लगाई काव्यको अन्त्य गरिएको छः

आत्म ज्ञान विना विशाल नयने ! कस्तै भए तापनि
 अना भल्ल भएर नित्य सुखको भल्कन्न कैल्यै पनि
 तस्मात् यो अधिवाटनै विषयको टाढा गरी सङ्गत
 लागे जङ्गल तर्फ
 लौत वसहै !

मेरो नमस्कार छ ।

(पूर्ववत्, चतुर्थ पुष्प, श्लोक ४५)

यसरी जीवनजगतका विषयसुख व्यर्थता हुन् र जीवनमा महत्त्व भन्नु नै वैराग्य हो भन्ने धारणा प्रस्तुत खण्डकाव्यको मुख्य विषयवस्तु हो भन्न सकिन्छ । यहाँ कविले राजा भर्तृहरिका माध्यमबाट सारा भोग विलासबाट शान्ति प्राप्त हुन नसकेको र समग्र प्रकृतिलाई नै घर सम्पत्ति ठानी वैराग्य चेतना प्रकट भएको घटना स्वच्छन्द रूपमा प्रकट गरेका छन् । यस काव्यमा कविले समग्रमा प्रकृति ईश्वर र वैराग्य चेतनाका बीचमा समीकरण गरी स्वच्छन्दतावादी-आध्यात्मवादी वैराग्य चिन्तनको अभिव्यक्ति गरेका छन् । वैराग्यको महत्त्वलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको प्रस्तुत खण्डकाव्यमा कविले समग्रमा संसारका सारा विषयसुखको व्यर्थता भल्काई मानवजाति वैराग्यको अमृतमय सत्पथतर्फ अग्रसर हुनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएका छन् ।

४.४ पात्रविधान

सामान्यतया साहित्यिक सन्दर्भबाट हेर्दा साहित्यिक कृति वा सङ्कथनमा संलग्न वा प्रयुक्त सहभागीलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ।^{६९} 'वैराग्य कल्पतरु' खण्डकाव्य आख्यानान्तरमा रचना हो। यसमा पात्रहरू घटनासँग अन्तर्सम्बद्ध छन्। यहाँ राजा भर्तृहरि र रानी भानुमतीको संवादका माध्यमबाट घटनालाई अगाडि बढाइएको छ। यस काव्यमा राजा भर्तृहरि र रानी भानुमती प्रमुख पात्रका रूपमा देखापरेका छन् भने राजाका नाबालक छोरा र राजाका भाइ विक्रमादित्य सहायक पात्रका रूपमा देखिन्छन्। यस काव्यमा आवद्धताका हिसाबले भर्तृहरि र भानुमती बद्ध पात्र हुन् भने अरू मुक्त पात्र हुन्। प्रवृत्तिका आधारमा हेर्दा राजा भर्तृहरि अनुकूल प्रवृत्तिका पात्र हुन् भने भानुमतीमा प्रतिकूल प्रवृत्ति देखिन्छ। यहाँ काव्यका प्रमुख पात्रका चारित्रिक विशेषताको मात्र विवेचना गरिएको छ।

४.४.१ भर्तृहरि

प्रस्तुत काव्यका प्रमुख पात्र राजा भर्तृहरि पुरुषपात्र हुन्। यहाँ भर्तृहरि नायकका रूपमा उपस्थित छन्। उनी रानी भानुमतीलाई अत्याधिक माया गर्ने पति पनि हुन्। रानीलाई उनले अत्यन्तै माया गरे पनि रानीले बैठकसँग प्रेम गरेपछि र आफ्ना मायालु पति एवम् राजसिंहासनको सुख नचिनेर एउटा तल्लो वर्गको व्यक्तिसँग प्रेम गरेको थाहा पाएपछि यस काव्यका नायक राजा भर्तृहरि वैराग्यतर्फ मोडिन पुग्छन्। राजा भर्तृहरि बद्ध र अनुकूल प्रवृत्तिका पात्र हुन्। सुरुमा पत्नी र परिवार भनेपछि हुरूकै हुने राजाले रानीको व्यभिचारिणी स्वभाव थाहा पाएपछि उनी मायामोहलाई घृणा गर्न पुग्दछन्। उनी राज्य र घर परिवारका बारेमा विचार पुर्‍याउने सफल पात्र हुन्। पहिला राज्य, घर परिवार, छोरा र श्रीमती भनेपछि हुरूकै हुने र पछि भानुमतीकै चरित्रले गर्दा वैरागिएर जङ्गलतर्फ प्रस्थान गर्न पुग्ने राजा भर्तृहरि गतिशील स्वभावका पात्र हुन्। रानीले यति सानो छोरो, यस्तो राज्यसुख, आफ्नो परिवार सबै त्यागेर जङ्गलमा नजान आग्रह गर्दा पनि आफ्नै इच्छाले वैरागिएर हिँड्ने राजा भर्तृहरि यस खण्डकाव्यमा धीरोदात्तनायकका रूपमा

६९. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास, (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६०) पृ. ८६।

देखिन्छन् । उनी शिव र विष्णु भगवान्का चरणकमलको ध्यान गरेमा यो दुःखी जीवनबाट मुक्त हुन सकिन्छ भन्ने विचार भएका व्यक्ति हुन् । ईश्वरले मानिसलाई जन्म दिइसकेपछि मृत्युसम्मको जिम्मा लिएको हुन्छ । त्यसैले आफ्ना सन्तति भनेर मोहमा भुली जीवन बर्बाद गर्नुहुँदैन । जसरी बालक जन्मनु भन्दा अगाडि नै उसको आहाराको लागि ईश्वरले आमाका स्तनमा दूध भरिदिन्छन्, त्यसैगरी हरेक मान्छे ईश्वरकै सहारामा बाँचेको हुन्छ । उसलाई बाटो देखाउने पनि ईश्वर नै हुन् भन्ने विचार राजा भर्तृहरिको छ । यसकाव्यमा कतै भूपति कतै नरेन्द्र कतै नृप नामले सम्बोधन गरिएका प्रस्तुत काव्यका नायक राजा भर्तृहरि सत्पात्र हुन् ।

४.४.२ भानुमती

भानुमती प्रस्तुत खण्डकाव्यकी नायिका हुन् । लिङ्गका आधारमा स्त्री पात्र तथा आसन्नताका आधारमा बद्ध तथा मञ्चीय पात्र भानुमती स्वभावका दृष्टिले गतिशील पात्र हुन् । आफ्नो स्वार्थ हेरेर अनुकूल र प्रतिकूल दुवै भूमिका खेल्ने भानुमती प्रवृत्तिका दृष्टिले प्रतिकूल पात्र हुन् । उनी राजा भर्तृहरिकी पत्नी हुन् । उनी राजाकी प्राणप्रिय हुन् तर राजाको यस्तो प्रेमको वास्ता नगरी बैठकेसँग लसपस गर्नाले उनको स्वभाव प्रतिकूल प्रवृत्तिको देखिएको हो । राजाले गरेको आत्मिक प्रेमलाई सुरु-सुरुमा चिन्न नसक्ने र पछि राजा गृहस्थाश्रम त्यागेर निस्कन लाग्दा क्षमा माग्न पुग्ने रानी गतिशील स्वभावकी नारीपात्र हुन् । त्यसैले उनी समयअनुसार कठोर र कोमल दुवै बन्न सकिन्छन् । बैठकेको मायामा फसेको थाहा पाएर राजाले घर छोडी हिँड्न लाग्दा अत्यन्तै कारुणिक तरिकाले रोई-रोई विलाप गर्दै राजालाई सम्झाउने रानी भानुमती बारम्बार क्षमा माग्न राजासमक्ष पुगिन्छन् । नाबालक छोरा र राज्य सुखका लागि जङ्गल नजान राजासँग अनुरोध गर्छिन् । परिवार, माया, मोह, रतिरागप्रति अत्यन्तै झुकाव भएकी भानुमती गृहस्थ त्यागी जीवनलाई अत्यन्तै कष्टकर ठान्दछिन् । उनको चारित्रिक विशेषतालाई हेर्दा उनी अनुकूल र प्रतिकूल दुवै किसिमकी देखिन्छन् ।

प्रस्तुत खण्डकाव्य नायिका रानी भानुमतीका प्रतिकूल चरित्रबाट वैरागिएर जङ्गलतर्फ प्रस्थान गर्नपुग्ने नायक राजा भर्तृहरिका वैराग्यसम्बन्धी घटनालाई लिएर तयार भएको छ । यहाँ यी दुई मुख्य पात्र बाहेक सहायक पात्रका रूपमा राजा रानीका नाबालक छोराको पनि उल्लेख छ । त्यस्तै रानीको प्रेमी बैठके,

सहरकी वेश्या जस्ता अन्य पात्रको पनि यहाँ प्रसङ्ग आएको छ । तर पनि काव्यको सुरुदेखि अन्त्यसम्म राजा वैरागिएर जङ्गलतर्फ प्रस्थान गरेको घटना यसमा प्रमुख रूपमा रहेको छ । यसरी सत् पात्र नायक र असत् पात्र नायिकाका संवादबाट सम्पूर्ण काव्य तयार भएको छ ।

४.५ संरचनाविधान

प्रस्तुत 'वैराग्य कल्पतरु' खण्डकाव्य चार पुष्पमा संरचित छ । कविले यहाँ 'पुष्प' शब्दलाई सर्ग सूचकका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । चारपुष्पमा विभाजित प्रस्तुत काव्यको पहिलो पुष्प ६१ श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्द र १ श्लोक वसन्ततिलका छन्द गरी जम्मा ६२ श्लोकमा संरचित छ । दोस्रो पुष्पमा पनि ६१ श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्द र एक श्लोक अनुष्टुप छन्द गरी जम्मा ६२ श्लोक नै रहेका छन् । यसैगरी तेस्रो पुष्प ४६ श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्द र १ श्लोक भुजङ्गप्रयात छन्द गरी जम्मा ४७ श्लोकमा संरचित छ भने चौथो पुष्पमा पनि शार्दूलविक्रीडित छन्दमा ४५ श्लोक र भुजङ्गप्रयात छन्दमा १ श्लोक गरी जम्मा ४६ श्लोक रहेका छन् । यहाँ कविले प्रत्येक पुष्पका अन्त्यमा छन्द परिवर्तनको अनुशासनलाई स्वीकार गरेका छन् । यसरी जम्मा जम्मी ४ प्रकारका छन्द पद्धतिलाई समेटेर तयार गरिएको यस 'वैराग्य कल्पतरु' खण्डकाव्यलाई हेर्दा यसमा प्रयुक्त छन्द योजना त्यति परिष्कृत देखिँदैन । उनले यस काव्यमा छन्द मिलाउनका लागि कतै कतै संस्कृतका अप्रचलित शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् । वर्णविन्यासका दृष्टिले हेर्दा पनि उनले लेख्य मानक भाषाको अनुशासनलाई पुरै परिपालन गरेको देखिँदैन । जस्तै:

तेसैकारणले कुसङ्ग उसको पन्छाउँदै बेसरी
तेसैका त्रिगुणा विकार लहरीलाई क्रमैले तरी
सोभै लिन्छु म पार यो जलधिको तोडी अपेक्षा घर
आशा कति पनि नले मसित तर्करजा भो पर ।

(‘वैराग्य कल्पतरु’ द्वितीय पुष्प, श्लोक ५७)

प्रस्तुत काव्यका चारवटै पुष्पमा विषयवस्तु एकैखालको छ । काव्यको सुरुवातमै राजा भर्तृहरि वैरागिएर घर गृहस्थीप्रति घृणा गरेको प्रसङ्ग उल्लेख छ भने

यसको चौथो पुष्पमा अर्थात् काव्यको अन्त्यमा पनि राजा भर्तृहरि वैरागिएर घर छाडी जङ्गलतर्फ जान लागेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । यस काव्यको आन्तरिक पक्षलाई हेर्दा यसको विषयवस्तु शीर्षक अनुसार संरचित छ । बाह्य रूपरचनाका दृष्टिले हेर्दा 'वैराग्य कल्पतरु' खण्डकाव्यको आवरणपृष्ठमा सरस्वतीको चित्र, पुस्तकको शीर्षक र लेखकको नाम प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी हेर्दा प्रस्तुत खण्डकाव्यमा सर्ग विभाजन सवल देखिए पनि छन्द मिलाउने क्रममा अप्रचलित शब्दको प्रयोग र लेख्य भाषाको अनुशासनलाई पूर्ण रूपमा पालन नगरिएकोले यो त्यति परिष्कृत देखिँदैन ।

४.६ कथनपद्धति

प्रस्तुत 'वैराग्य कल्पतरु' खण्डकाव्यमा राजा भर्तृहरि र रानी भानुमतीका आख्यानलाई प्रस्तुत गर्दा कविले मुख्यतः तृतीयपुरुषप्रधान (कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति) कथनपद्धतिको प्रयोग गरेका छन् । यस तृतीयपुरुषप्रधान कथनपद्धतिले कतै वर्णनात्मक विधि र कतै नाटकीय संवादात्मक एवम् मनोवादात्मक अन्तर्विधिलाई पनि अँगालेको छ । भौतिक सुखलाई अनावश्यक ठान्दै वैराग्यको बाटो अँगाल्ने धारणा कविले राजा भर्तृहरिका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ रानी भानुमती राग भोगमा सुख देखिँछन् भने राजा यसबाट अलगिन खोज्दछन् । कविले आफ्ना धारणालाई राजा र रानीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका गरेका छन् । यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यमा कविले मुख्यतः तृतीयपुरुषप्रधान कथनपद्धतिको उपयोग गरी कथ्यविषयलाई संयोजित गरेका छन् ।

४.७ अलङ्कारविधान

कवि श्रीप्रसाद घिमिरेको खण्डकाव्य 'वैराग्य कल्पतरु' मा अलङ्कारको कतैकतै प्रयोग भएको देखिन्छ । उपमा, स्वभावोक्तिका साथै उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त र रूपकजस्ता अलङ्कारका सुन्दर प्रयोगले प्रस्तुत काव्य सौन्दर्य बन्न पुगेको छ । यहाँ नायक राजा भर्तृहरि रानीसँग वैरागिन पुगेपछि केही क्षण अगाडिसम्म अत्यन्तै सौन्दर्यले भरिएकी देखिने आफ्नी पत्नीलाई घृणा गर्न थाल्छन् । आफूले निकै सुन्दर

ठानेका दाडिमका विजाजस्ता सेता भल्ल परेका रानीका दन्तावली पनि व्यर्थ जस्तो
ठान्न पुगेका राजाका भनाइमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ :

सेता दाडिमका विजा सरहका ती भल्ल दन्तावली
छोड्ने पछि भनी बुझेर अहिल्यै, निस्कें मता पातलि ।

(पूर्ववत्, प्रथमपुष्प श्लोक २८)

यसैगरी उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको अर्को उदाहरण यस प्रकार छ :

राम्रो पद्म समानको चहकिलो लावण्य ती नेत्रको
मानू पङ्कज तुल्यकै रसिलो आभा सफा गात्रको ।

(पूर्ववत्, श्लोक २९) ।

राजा भर्तृहरिले घर-गृहस्थी त्यागेर निस्कने कुरा गरेपछि रानी भानुमतीले
अचानक यस्ता कुरा मनमा कसरी आयो र यत्रो वैभव छोडेर एकलै जोगी बनेर किन
निस्कन खोज्नुहुन्छ ? भन्ने भनाइमा स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।
जस्तै:

आफ्ना गैह्र रङ्ग विचित्र रङ्ग कपडालाई निकालीन
अर्धङ्गा सरि एक केवल गरी कौपीनको धारण
यौटा हातविषे कमण्डलु लिई प्रसाद छोडेर यो
केको लक्ष्य लिएर नाथ यसरी प्रस्थान एकलै भयो ।

(पूर्ववत्, प्रथम पुष्प, श्लोक २४)

यसरी 'वैराग्य कल्पतरु' खण्डकाव्यमा विविध किसिमका अलङ्कारको सहज
प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै गर्दा काव्य सुन्दर बन्न पुगेको छ ।

४.८ लय तथा भाषाशैली

प्रस्तुत 'वैराग्य कल्पतरु' खण्डकाव्य छन्दोबद्ध काव्य हो । यहाँ विविध
छन्दहरूको उपयोग गरिएकोले यो लयात्मक बनेको छ । प्रस्तुत काव्य शास्त्रीय
छन्दमा लेखिएको खण्डकाव्य हो । मूलतः शार्दूलविक्रीडित छन्द एवम् सर्गान्तमा
छन्द परिवर्तन गरी वसन्ततिलका अनुष्टुप र भुजङ्गप्रयात छन्दको प्रयोग गरिएको

प्रस्तुत काव्यमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै अन्त्यानुप्रासको अनुशासनलाई परिपालन गरिएको छ । कवि छन्द योजनामा निकै सचेत भएपनि छन्द मिलाउनका लागि उनले कतै-कतै शब्दहरू जोडेर समस्तपदको उपयोग गरेका छन् । जस्तै :

आफ्नू गौरववृद्धिका सँगसँगै गर्छन् प्रतापोन्नति
खाली पादसरोजकै टहलमा आफ्नू लगाई मति
छन्ती बन्धु खडा निरन्तर भनी अैले सुनिस् जो कुरा
मौका छैन र अड्दछन् नतर ती धस्छन् गलामा छुरा ।

(पूर्ववत्, द्वितीय पुष्प, श्लोक २२)

यसैगरी प्रस्तुत काव्यमा छन्द मिलाउनका लागि कविले कतै शब्दको पुनरावृत्ति गरेका छन् भने कतै अजन्तलाई हलन्त र हलन्तलाई अजन्त एवम् लघुलाई गुरु र गुरुलाई लघु बनाएको पनि देखिन्छ । जस्तै:

रो रो पाउ विषे परी हरघरी के गर्दछेस् पापिनी
छोडें नीर लिएर यो विषयको टन्टा क्रमैले विनी
आसाछैन मलाइ कति यसको संभन्धु खाली वन
बं बं बं जपना गरेर बनमा सौपन्छु यो जीवन ।

(पूर्ववत्, द्वितीय पुष्प, श्लोक २)

सुन्दा वाक्य इनै बुझेर अधिकै साह्रो भएको मन
भन्छिन् भानुमती नुही हृदयको गाँठो फुकाइकन
छोरो सानु उमेरको छ उसको संभार को गर्दछ
तेसैबाट हजूरको नरपते ! बाटो सधैं बन्दछ ।

(पूर्ववत्, प्रथम पुष्प, श्लोक ५०)

श्रीप्रसाद घिमिरे मनका भावना वा आफ्ना प्रतिभालाई धेरैजसो पद्य शैलीमा नै व्यक्ति गर्न रुचाउँछन् । उनले नेपाली भाषा व्याकरणलाई पनि पद्यमा लेखेका छन् । यसर्थ श्रीप्रसाद घिमिरेको 'वैराग्य कल्पतरु' पनि पद्य शैलीमा लेखिएको रचना हो । प्रस्तुत काव्यमा कविले नेपालीमा खासै चलन चल्तीमा नभएका कापटय, अपरले, क्लम, वाजू, कङ्गोलकारीरव, नृप, लस्सा जस्ता शब्दहरूका साथै

छचल्क्याउनु, असाध्यै, छोक्रा, चाख्दै, चासो, पाल्ला, लेग्रो पसानु, टन्टा, कठै, लत्रक्क, धर्र, लगौँटी जस्ता नेपाली भर्रा शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् । यसैगरी प्रस्तुत काव्यमा कविले छन्द मिलाउने क्रममा अर्पणा, प्रशस्त विरक्त, निशङ्क, पुत्र, रवि, ईश, परी, पथ, मन, प्रत्यक्ष, बन्धु, स्वभाविक, काम, क्रोध, मोह, कमण्डलु जस्ता प्रचलित तत्सम शब्दहरूको शरण लिएका छन् भने आठे, गला, कान, घाम, दाँत, सपना जस्ता थुप्रै तद्भव शब्दहरूको पनि कविले प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

यसरी विभिन्न स्रोतबाट शब्दहरूको शरण लिएर पनि कविले प्रस्तुत काव्य लयात्मक बनाएका छन् तर पनि कुनकुनै श्लोकमा नेपालीमा खासै चलनचल्तीमा नभएका शब्दहरूको प्रयोगले अभिव्यक्तिगत शैलीमा कमजोरी पनि देखिन आएको छ । जस्तै:

पर्ने सुन्न कठै प्रिया र सुतको कङ्गोलकारीरव

छोडें ली जल हातमा तिलछरि आजै कुरा यो सब ।

(पूर्ववत्, प्रथम पुष्प, श्लोक ३५)

प्रस्तुत काव्यमा प्रयुक्त भाषाशैली हेर्दा सहजता देखिन्छ भने कतै शब्दहरूलाई जबरजस्ती मिलाइएको पनि देखिन्छ । कतै-कतै उनले अप्रचलित शब्दको प्रयोग पनि गरेका छन् । समग्रमा भन्नुपर्दा यस काव्यमा नेपाली भाषाको मानक लेखाइमा विचलनको प्रवृत्ति देखिन्छ ।

४.९ निष्कर्ष

‘वैराग्य कल्पतरु’ श्रीप्रसाद घिमिरेले रचना गरेको र प्रकाशित पनि भएको पहिलो खण्डकाव्य हो । प्रस्तुत काव्य भर्तृहरिद्वारा लिखित ‘भर्तृहरि शतक’ को वैराग्य शतकबाट उत्प्रेरित छ । मानिस सांसारिक जञ्जालमा जेलिरहेको हुन्छ । यस्तो जेलाइको ज्वालामा तड्पिरहेको हृदयलाई वैराग्यले शीतल पार्छ भन्ने सन्देश कविले यस कव्यमार्फत दिन खोजेका छन् । ‘भर्तृहरि शतक’ को एउटा सानो घटनाबाट उत्प्रेरित भएर वैराग्यको काव्य तयार पार्नु श्रीप्रसादको सृजनात्मक क्षमताको परिणाम हो । यस काव्यका माध्यमबाट वैराग्य नभई ज्ञान नहुने, ज्ञान नभई भक्ति नहुने

विषयसन्दर्भलाई कविले यहाँ प्रस्ट पारेका छन् । प्रस्तुत काव्यमा राजा भर्तृहरिले रानी भानुमतीलाई अत्यन्तै प्रेम गर्दा गर्दै पनि रानीको व्यभिचारिणी स्वभावलाई देखेर राजा पछुताएर रानीसँग निकै क्रोधित भई घर गृहस्थी छाडी आफू जङ्गलतर्फ प्रस्थान गर्नपुगेको घटनालाई राजा र रानीका संवादबाट विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको छ । दुःखले सन्तप्त भएको हृदय शीतल गराउनका निम्ति कविले वैराग्य नै वडो सहायक मानेका छन् र यही कुरा राजा भर्तृहरिले आफ्ना कथ्यमा अभिव्यक्त गरेका छन् । यस तथ्यलाई कविले आफ्नो भूमिका मार्फत् पनि पुष्टि गरेका छन् :

शान्ति प्राप्त हुने बाटो स्वप्न संसारमा पनि

भए वैराग्य नै होला छैन नत्र कुनै पनि ।

(‘वैराग्य कल्पतरु’ भूमिका)

यसरी कविका वैराग्यसम्बन्धी विचारलाई हेर्दा मनुष्यले यदि शान्ति प्राप्त गर्न चाहन्छ भने ऊ घर-परिवारप्रति आशक्त हुनु हुँदैन । उसले वैराग्य लिएर घर छोडेपछि मात्रै उसलाई शान्ति प्राप्त हुन सक्छ भन्ने सारसन्देश यहाँ व्यक्त गरिएको छ ।

पाँचौ परिच्छेद

‘मानवधर्म’ खण्डकाव्यको विश्लेषण

५.१ पृष्ठभूमि

नेपालमा वि.सं. २००७ सालमा भित्रिएको प्रजातन्त्रले विविध कारणहरूले गर्दा स्थायित्व प्राप्त गर्न सकेन । यसै पृष्ठभूमिमा राजा महेन्द्रले देशको राजनीतिमा अर्को पाइला चाले । फलस्वरूप २०१७ सालमा प्रजातन्त्र खोसिन पुग्यो । यस घटनापछि श्रीप्रसाद घिमिरेले उक्त राजनीतिक कदमका विपक्षमा एक वर्षजति स्वदेशमै बसेर साथीहरूलाई बटुल्ने, सङ्गठित गर्ने, गोप्य रूपमा बैठकहरू गर्ने काम गर्नथाले ।^{७०} यस क्रममा प्रशासनको धेरै आँखी हुनथालेपछि श्रीप्रसाद नेपाली कांग्रेसका नेता विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाको आह्वानमा सङ्गठित भएर उनी देश छोडी २०१८ साल पौषमा भारतमा प्रवासिन पुगे ।^{७१} भारत प्रवासमा रहँदा उनी राजनैतिक गतिविधिमा अत्यन्तै सक्रिय हुनाको साथै साहित्यिक सृजना पनि रचना गर्न पुगे । विभिन्न विचारधाराका बुद्धिजीविहरूको संगत र त्यहाँको वातावरणले गर्दा उनले साहित्यिक रचनातर्फ लागि परिरहने अवसर पाए । फलस्वरूप २०२२ सालमा नै ‘मानवधर्म’ (प्रथम खण्ड), ‘पृथ्वी नै चल’ र ‘छाया मेघदूत’ गरी ३ वटा कृतिहरूको रचना र प्रकाशन गरेको देखिन्छ ।

भारतको चम्पारण जुन ठाउँ नेपालको राजनीतिक आन्दोलनका दृष्टिले प्रसिद्ध छ । त्यसैको उत्तर भाग राजपुर, ब्रह्मर्षि वाल्मीकिको पुण्याश्रमका आसपास हर्नाटार धुकुसपुर गाउँको तुलसी महतोका घर धन्सारमा बसेका अवस्थामा नै श्रीप्रसादलाई ‘मानवधर्म’ को नाममा सुहाउँदो विचार फैलाउने प्रेरणा मिलेको कुरा कविले प्रस्तुत काव्यको भूमिकामा बताएका छन् ।

७० श्रीकान्त अधिकारी, ‘जीवनीसँग जोडिएको इतिहास’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, (पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद

घिमिरे स्मृतिप्रतिष्ठान, २०५६), पृ. १० ।

७१ ऐजन ।

‘मानवधर्म’ (प्रथम खण्ड) श्रीप्रसाद घिमिरेको मौलिक कृति हो । यस काव्यमा मानिसले समाजमा प्रतिष्ठित व्यक्ति भएर बाँच्न उसले पालना गर्नुपर्ने मानवोचित धर्मका बारेमा जानकारी दिइएको छ । यसमा मानिसले आफ्नो र अरूको आत्मा खुसी पार्नाका साथै घर, गाउँ, जिल्ला अनि पूरै देश सपार्न उसले आ-आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्नुपर्ने कुराको पनि उल्लेख गरिएको छ । उपर्युक्त मूल विषयवस्तुलाई यहाँ कविले पति र पत्नीका बीच प्रश्नोत्तरका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा पति कवि स्वयम् हुन् भने पत्नीका रूपमा ‘टीका’ को नाम उल्लेख भएको छ । कविको वास्तविक जीवनमा पनि टीकादेवी र टीकामाया नाम गरेका दुईवटी पत्नीहरू थिए । आफ्नी माताको नाम गङ्गा र पिताको नाम इन्द्रविलास भएकाले होला यस कृतिमा श्रीप्रसादले आफूलाई कतै गाङ्गेय र कतै ऐन्द्रीय भनेर चिनाएका छन् । प्रस्तुत काव्य रचना गर्दा कवि भारत प्रवासमा एकलै रहेकाले यहाँ प्रश्नहरू पनि कवि आफ्नै अन्तरआत्माले अगाडि सारेका छन् । तर तिनलाई पत्नी टीकाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी पति र पत्नी बीचको संवादका माध्यमबाट ‘मानवधर्म’ खण्डकाव्यको विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ ।

श्रीप्रसादले रचना गरेका दर्जनौं रचनाहरू मध्ये आंशिक रूपमा प्रकाशित भएको र आंशिक रूपमा पाण्डुलिपिका रूपमा रहेको खण्डकाव्य ‘मानवधर्म’ हो । यस रचनाको प्रकाशित अंश प्रथम खण्ड हो भने अप्रकाशित अंश द्वितीय खण्ड हो । यस अप्रकाशित मानवधर्म द्वितीय खण्डको पहिलो र दोस्रो तरङ्ग स्थानीय दैनिक जनमत पत्रिकाले प्रत्येक शनिवारीय अङ्कमा २०६१ पुष-माघ-फागुनमा धाराबाहिक रूपमा प्रकाशित गरेको छ ।^{७२} यस रचनाको तेस्रो तरङ्ग श्रीप्रसाद उपाध्याय स्मारिका २०६१ मा कविकै हस्ताक्षरमा प्रस्तुत गरिएको छ । अब उक्त दोस्रो खण्डका चौथो, पाँचौ र छैटौं तरङ्ग प्रकाशित हुन बाँकी नै छ । वसन्ततिलका छन्दमा रचिएको ‘मानवधर्म’ (प्रथम खण्ड) ३४५ श्लोकमा संरचित छ । यहाँ ३४५ श्लोकमा संरचित ‘मानवधर्म’ (प्रथम खण्ड) जुन पूर्ण रूपमा प्रकाशित छ त्यसैको मात्र विवेचना गरिएको छ ।

७२ ‘अप्रकाशित मानव धर्म (द्वितीय खण्ड)’, **डिड्ढा श्रीप्रसाद उपाध्याय स्मारिका**, (पोखरा : श्रीप्रसाद उपाध्याय स्मृतिप्रतिष्ठान, २०६१), पृ. ४ ।

५.२ शीर्षक विधान

श्रीप्रसाद घिमिरेद्वारा रचित 'मानवधर्म' खण्डकाव्यमा मानवको कल्याण, मानवको भलाइका लागि मानवले पालना गर्नुपर्ने धर्म, मानवले गर्नुपर्ने व्यवहारका बारेमा व्याख्या गरिएकोले यस खण्डकाव्यको शीर्षक सान्दर्भिक देखिन्छ । यसमा कविले काव्यमा वर्णित विषयवस्तुलाई सङ्केत गर्ने खालको शीर्षकको विधान गरेका छन् । यहाँ पति र पत्नीका बीचको प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट मानिसले धर्म प्राप्तिका लागि प्राणीमाथि गर्नुपर्ने कर्तव्य र व्यवहारको वर्णन गरिएको छ । यस काव्यको विषयवस्तु सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै आजको युगमा मान्छेले पालना गर्नुपर्ने मानव धर्मसँग नै सम्बद्ध भएकाले यसको शीर्षक 'मानवधर्म' राख्नु अत्यन्तै सान्दर्भिक र सार्थक देखिन्छ ।

५.३ विषयवस्तु

श्रीप्रसाद घिमिरेको काव्य 'मानवधर्म' (प्रथमखण्ड) मा मानवले पालना गर्नुपर्ने धर्मका बारेमा पतिपत्नी बीच प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिएको छ । यो आख्यान रहित खण्डकाव्य हो । यसमा खास कुनै श्रृङ्खलाबद्ध कथानकको आयोजना नगरी मानवले पालना गर्नुपर्ने धर्मका बारेमा बयान गरिएको छ । पति र पत्नी यी दुई पात्रका बीच भएको प्रश्न र उत्तरका रूपमा सम्पूर्ण काव्य तयार भएको छ । यस काव्यको प्रथम तरङ्गमा पति (कवि स्वयम्) सँग पत्नी (टीका) ले विश्वमा धर्मका नाममा अनेक खालका क्रियाकलापहरू देखिएका र ती मध्ये कुनचाहिँ वास्तविक धर्म हो भन्ने जिज्ञासा राखेकी छन् । मानिसले मानिसमाथि गरेका अन्याय र मानिसमा देखिएको भेदभावलाई यहाँ प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ । टीकाले आफ्ना पतिसँग खासधर्म भनेर कुन कुरालाई मान्नुपर्छ, यसका बारेमा जान्नपाऊँ भनी अनुरोध गरेबाट काव्यको सुरुवात भएको छ :

आफ्नू धन्दा सबै भ्याई बसेर सुखपूर्वक ।

उठाइन् धर्मको प्रश्न टीकाले पतिकासँग ॥

(‘मानव धर्म’ प्रथम तरङ्ग, श्लोक १)

टीकाले आफ्ना पतिसँग यस संसारमा बौद्ध, वैष्णव, जैन, शैव, शाक्त, सनातन आदि विभिन्न नामले प्रचलित धर्महरूका बारेमा मैले सुनेकी छु । तर कसैको विचारमा कुनै धर्म ठूलो कसैको विचारमा कुनै धर्म ठूलो मानिन्छ किन होला ? भन्दै धर्मका भिन्नताका बारेमा प्रश्न गर्छिन् । मानिसहरूले धर्मलाई पनि पवित्र र अपवित्र भन्छन् । तर खास पवित्र धर्मचाहिँ कुन हो ? गाइको दूध पवित्र र पौष्टिक हुन्छ भन्दै उसको बच्चाको खाँदा खाँदैको आहारा थुतेर मानिसले व्रतपूजा गरी यही दूध सेवन गर्छन् भने यसलाई धर्म मान्ने कि नमान्ने ? हात्ती घोडा चढेर सयल गर्ने, भेडा-बाखाहरू काटेर मासु खाने गधा र उँटलाई भारी बोकाउने गोरुहरू नारेर खेत जोताएर अन्न फलाउने जस्ता कार्यले धर्म हुन्छ कि हुँदैन ? खेतका आली खन्दा कति कीराहरू मर्छन्, घर सफा गर्दा जुम्रा र उडुसहरू मर्छन्, मह काट्दा कति मौरीहरू मर्छन् । यस्ता काम गर्दा पाप धर्म के हुन्छ ? यसबारेमा बताइदिन टीकाले आफ्ना पतिसँग अनुरोध गर्छिन् । यिनै प्रश्नहरूको प्रस्तुतिसँगै काव्यको प्रथम तरङ्ग समाप्त हुन्छ ।

द्वितीय तरङ्गमा पति गाङ्गेयले पत्नी टीकाका प्रश्नको उत्तर निकै प्रसन्नताका साथ दिएका छन् । उनी के भन्छन् भने यस संसारमा जति धर्म कहलाएका छन् तिनमा धेरै धर्महरू व्यवहारमा अयोग्य छन् । धेरै जसो धर्मले सोझा-सीधालाई फसाउने गर्छन् । मानिसले मानवमाथि असल व्यवहार गर्छ, मानवको आत्मालाई खुसी पार्दछ भने त्यो व्यक्तिले पनि धर्म प्राप्त गर्छ । सदैव मानव जातिको निम्ति हितकारक बन्नु नै खास मानव धर्म हो । जुन मानिसका मनमा कपट छल र स्वार्थ छैन त्यो मानिस धार्मिक ठहरिन्छ । पतिका यस्ता कुरा सुनेर टीकाले कसैले नदेखेको प्रमाणित नभएको धर्मलाई कसरी विश्वास गर्ने भनी सोधिन्छन् । त्यसको प्रत्युत्तरमा गाङ्गेय भन्छन् धर्मले कसैलाई पनि वनमा गएर तपस्वी बन्न सल्लाह दिदैन, बरु उल्टै गृहस्थी बन्न आदेश दिन्छ । अरूलाई पिराउनु हुँदैन । अरूले पसिना अत्यन्तै अपवित्र हुन्छ । त्यसैले त्यो नखाउ चाहे त्यो खुसीले नै किन दिऊन् । रोगी, बालक र सन्यासीले अरूकै श्रम खानु नै धर्म हो । सकेसम्म आफ्नो र अरूको आत्मा नरुवाउनु

नै धर्म हो । आपना आत्मा नै खुसी राखेपछि अरूलाई खुसीपार्न सकिने हुँदा आत्माको खुसी नै मानवधर्म हो भनी पतिले पत्नीलाई उत्तर दिएका छन् ।

तृतीय तरङ्गमा आत्मा खुसी गराउन गर्नुपर्ने आचारहरू के के हुन् भनी टीकाले पतिसँग प्रश्न गर्छिन् । यस क्रममा पतिले आचार वर्णन र आयुर्वेदको परिचर्चा गरेका छन् । नाभि, दाँत, जिब्रो, कान, आँखा आदि सफा राख्ने तरिका पनि उनले बताएका छन् । बिहानै उठेर प्राणायाम गर्नाले स्वर सफा हुन्छ । योगीलाई मुठीदान गर्नाले चित्त सफा हुन्छ । असल व्यक्तिको सङ्गत गर्ने, धर्मग्रन्थहरू पढ्ने, बासी खानेकुरा नखाने बानीले मानिसका देह र आत्मा दुवै सफा हुन्छन् । राती दही खान हुँदैन र मनतातो दूध, घिउ, दही, मही, महजस्ता कुराहरू नियमित रूपमा खानुपर्छ । यसका साथै हिँडडुल गर्दा, सुत्दा, उठदा, पनि नियममा राख्नुपर्छ । वास्तवमा सुख र शान्ति दिने कामहरूलाई आचार भनिन्छ । असल मानिसमा विचार हुनुपर्छ । आफू मानिस भई जन्मेको नाताले मानिसले गर्नुपर्ने कर्तव्य के के हुन् सबै पूरा गर्नुपर्छ । भोली मरेपछि रित्तै जानुपर्ने हुँदा बाँचुन्जेल दानधर्मका इच्छा पूरा गर्नुपर्छ भन्दै आफ्नी पत्नीसँग गाङ्गेयले आहार विहार र आचार विचारका कुराहरू व्यक्त गरेका छन् ।

काव्यको चतुर्थ तरङ्गमा टीकाले परिवार खुसी राख्न के के गर्नुपर्छ सोका बारेमा चर्चा गर्न आफ्ना पति समक्ष अनुरोध गरेकी छन् । त्यसको उत्तर दिँदै गाङ्गेयले भनेका छन्- घर परिवार सपार्ने मुख्य कुरा भन्नु नै दुई दम्पतिको प्रेम हो । जसरी नङ र मासु टपक्क मिलेका हुन्छन्, त्यसै गरी दुई स्त्री र पुरुषको मायाको डोरी कसिलो र बलियो हुनुपर्छ । हलो जोत्दा दुईवटा गोरु चाहिएजस्तै, ताली बजाउँदा दुईवटा हात चाहिएजस्तै घरवार सफल बनाउन दुई पति पत्नीको बरावरी भूमिका हुन्छ । मानिस प्रेमबाटै बनेको र प्रेमकै लागि जन्मेको हुँदा यदि आफ्ना प्रेमीसँग मन कुडियो भने त्यसले आफ्नो प्रेम गर्ने अर्को कुनै ठाउँ सोच्न थाल्दछ । त्यसैले दुई दम्पति बीचको प्रेम अत्यन्तै गाढा हुनुपर्छ । पत्नी श्रृङ्गारका मूर्ति हुन्, त्यसैले पत्नीलाई खुसी राख्न उनीहरूले रुचाउने चुरा, टीका र गहनाहरू दिएर माया गर्नुपर्छ । यदि नारी खुसी भए भने त्यस घरमा भगवान्को बास हुन्छ र घर नै मन्दिर जस्तै हुन्छ । यदि कुनै घरमा दाम्पत्य प्रेम छैन भने त्यो घर मसान जस्तै हुन्छ भन्दै

यस तरङ्गमा पतिले पत्नीलाई पतिव्रताको महत्व दर्शाएका छन् । आफ्ना पतिका प्रत्येक पाइलामा मायाले साथ दिनु, आफू अरूका पतिसँग एकान्तमा गइ कुरा नगर्नु पतिव्रता हो । आफूलाई पवित्र बनाउन सकेमा प्रेमको जग बलियो बन्छ । यदि पतिले पत्नीलाई व्यभिचारिणी ठाने भने त्यो घर नरक जस्तै बन्न पुग्छ र ती दुवै स्त्री पुरुष नै अभागी बन्दछन् भन्दै चतुर्थ तरङ्गमा कविले पतिव्रता र दुई स्त्री पुरुष बीचको प्रेमका बारेमा बताएका छन् ।

पञ्चम तरङ्गमा टीकाले आफ्ना पति गाङ्गेय वा ऐन्द्रसँग पतिव्रता र व्यभिचारिणी कस्तालाई भन्छन् सो बारेमा विस्तारमा बताउन अनुरोध गरेकी छन् । यस प्रश्नको उत्तरमा उनले भनेका छन् - पतिव्रता भन्नु नै पतिका मनका देवता खुसी बनाउनु हो । आफ्ना पतिको आहारको विचार गर्ने, आफ्ना पतिलाई तन्दुरुस्त राख्ने नारी नै पतिव्रता नारी हुन् । दुःखमा नआत्तिने र सुखमा नमात्तिने, पराईसँग जतिसुकै हाँसे पनि, बसे पनि आफ्नो चरित्र सफा राख्नु नै नारीको मुख्य पतिव्रता धर्म हो । तर आफ्ना पतिलाई वास्ता नगरेर अर्कासँग सम्भोग गर्ने, अरूसँग हास्ने आफ्ना पतिसँग रिसाइरहने नारी व्यभिचारिणी हो । पतिभन्दा आफैँ जान्ने सुन्ने भई पतिलाई बेवास्ता गर्ने नारी व्यभिचारिणी हुन् । पतिव्रता नारीले आफ्ना पतिको फोटो अधिल्लिर राखेर सधैं विहान नियमित रूपमा भर्ता कवचको पाठ गर्नुपर्छ भन्दै ऐन्द्रले टीकालाई भर्ता कवचको पाठ पनि सिकाएका छन् ।

यस पञ्चम तरङ्गमा ४६ श्लोक पछिका श्लोकहरूलाई भर्ताकवच शीर्षक राखिएको छ । यहाँ व्यभिचारिणी नारीले प्रायश्चित्त गरी पतिव्रता नारी बन्नका निम्ति गर्नुपर्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । पतिकै शरणमा परी आफ्ना गल्ती सुधार्ने र दुई दम्पतिका बीचको माया प्रेममा घरको परिपाठ मिलाउनु पर्छ भन्दै ऐन्द्रले पतिव्रता धर्मको चर्चा गरेका छन् ।

षष्ठम तरङ्गमा गृहस्थी तथा सुन्दर घर कसरी बनाउन सकिन्छ भन्ने बारेमा गाङ्गेयले भनेका छन्- आफ्नो क्षमताअनुसारको घर साइत हेरी बनाउनुपर्छ । घर नजिकैका बगैचाका फलफूलहरू खाएर रमाउने, तिनै बगैचामा खेल्ने फिस्टा, जुरेली तथा चराहरू, चारैतिर खुला, उज्यालो, हावाचल्दा जूही, जाईका वास्ना घरभित्र बहने,

घर नजिकैको गोठमा भैंसी, बाखा रमाउने घर अत्यन्तै उपयुक्त मानिन्छ भन्ने उनको विचार छ । घर असल बनाउन छोरालाई भन्दा बुहारीलाई माया गर्ने गरेमा घर आफै सप्रन्छ । आम्दानी अनुसारको खर्च गर्ने, घरमूलीले घर व्यवहार सबै सदस्यहरूलाई सुनाउनु पर्छ । फलस्वरूप गृहस्थीबाट सुख र आनन्द प्राप्ति हुन्छ भन्दै कविले षष्ठम तरङ्गमा यसरी घर असल बनाउने तरिका र उपायहरूको बारेमा चर्चा गरेका छन् ।

टीकाले आफ्ना पतिबाट मानवधर्मका यी कुराहरू सुनेर मनमा लिइसकेपछि अनाचारका बारेमा विस्तृत रूपमा वर्णन गर्न सप्तम तरङ्गमा पति समक्ष अनुरोध गरेकी छन् । यसै क्रममा पति गाङ्गेयले अनाचारका बारेमा विस्तारपूर्वक वर्णन गरेका छन् । शरीरभरि कोर, खटिरा र भिरङ्गी भएकी नारीसँग सम्भोग गर्ने मानिस अनाचारी हो । पत्नी नै भए पनि क्षण क्षणमा सम्भोग गर्छन् भने त्यो पनि अनाचार नै हो । ननुहाई खाना खाने, घरमा कसिङ्गर सफा नगर्ने, बासी सडेगलेका खानेकुरा खाने, दिनभरि सुत्ने रातपरेपछि जुवा वा रोदीमा जाने मानिस दुराचारी हुन्छन् । धतुरो गाँजा र अफिम खाने, घर सडक र धर्मशाला नजिकै दिसापिसाब गर्ने, अरूलाई छल कपट गर्ने, कार्यालयमा घुस खाने, गरिबसँग चर्को व्याज लिने पनि अनाचारी हुन् । यसरी सप्तम तरङ्गमा कविले अनाचार भ्रष्टाचार आदिका बारेमा चर्चा गरेका छन् र स्वस्थ एवम् आदर्श समाजको निर्माणका निम्ति अनाचार हुनु हुँदैन भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

अष्टम तरङ्ग यस काव्यको अन्तिम तरङ्ग हो । यसमा कविले पति ऐन्द्रका माध्यमबाट सदाचार र मानवधर्म सम्बन्धी टीकाका जिज्ञासाको समाधान गर्ने प्रयास गरेका छन् । आफ्नो संस्कृति, दक्षता र योग्यता अनुसारकी केटीसँग विवाह गरी प्रेमपूर्वक रहनु लोग्ने मान्छेको कर्तव्य हो । अरूको सम्पत्तिको लोभ नगर्ने, आफ्नै बुद्धि र बलले परिश्रम गरी खाने, नियम-कानुनको घेरा नतोड्ने, देशका लागि जति सक्यो सेवागर्ने, आफ्ना परिवार र इष्टमित्रलाई माया र मान गर्ने, अनि दीन दुःखीको सेवा गर्ने मानिस सदाचारी हो । आफ्नो आयस्ता बचाई सकेमा आफै र एकलै नसके चन्दा बटुलेर थपथाप पारी नदीनालामा पुल बनाउने, धारा, कुवा र कुला खनाउने, विद्यालय खोल्ने, चौतारी बनाउने, अनाथालय खोल्ने जस्ता कामहरू गर्नाले सबैभन्दा ठूलो धर्म

कमाइन्छ । यस क्रममा प्रजातन्त्र प्रति आस्था राख्ने कवि श्रीप्रसादले गाङ्गेय मार्फत नेताले गर्नुपर्ने कर्तव्य बारे पनि आफ्ना भावनाहरू व्यक्त गरेका छन् । उनका विचारमा आफ्नो शरीरजस्तै गरी देशको जतन गर्नु राजाको कर्तव्य हो । सबै जनतालाई समान व्यवहार गर्दै कसैलाई काखा कसैलाई पाखा नगरी सारा प्रजावर्गको सक्दो उन्नति गर्नु नै नेताको धर्म हो भन्दै यस काव्यका अन्त्यमा नेताले गर्नुपर्ने धर्म र सदाचार बारे कवि यस्तो धारणा व्यक्त गर्दछन् :

संझी देह समान देश उसमा आत्मा गरी भूपति

आफूलाई गरेर इन्द्रिय सरी पक्डी सफा पद्धति

नेता एक खडा गरी मन सरी कर्ता बनी कार्यको

शक्तो उन्नति गर्नु धर्म बुझ यो सारा प्रजावर्गको ।

(‘मानवधर्म’ अष्टम तरङ्ग, श्लोक ३३)

यसरी प्रस्तुत काव्यको विषयवस्तुलाई हेर्दा यहाँ कविले आजको युगमा मान्छेले पालना गर्नुपर्ने धर्मका बारेमा आफ्ना भावनाहरू व्यक्त गरेको देखिन्छ । यहाँ हरेक मानिसले आ-आफ्नो उमेर, क्षेत्र, नाता, व्यवहार अर्थात् परिस्थिति र समयानुसार कर्तव्य पालना गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । एकातिर यस काव्यमा विशेषगरी नारीले पालना गर्नुपर्ने आदर्श अर्थात् पतिमाथि पत्नीले गर्नुपर्ने कर्तव्य र आदर्शका बारेमा विशेष जोड दिइएको छ भने अर्कातिर पतिले पनि पत्नीव्रता हुनका लागि पालना गर्नुपर्ने कर्तव्य र नियमको बारेमा पनि यहाँ चर्चा गरिएको छ । यस बाहेक समस्त मानव जातिले जीवनमा पूरा गर्नुपर्ने मानवधर्मका बारेमा पनि यहाँ चर्चा गरिएको छ । त्यस्तै कविले विधवा नारीले पनि परिस्थिति हेरी पुनर्विवाह गर्दा अधर्म हुँदैन भन्ने विचार व्यक्त गरेबाट उनी परम्परावादी धारणा राख्ने व्यक्तिमात्र होइन, बरु उनी आदर्श एवम् स्वस्थ मानव समाजको अपेक्षा गर्ने व्यक्तित्व हुन् भन्ने पनि स्पष्ट हुन्छ । साथै यसै काव्य मार्फत कविले नेताले गर्नुपर्ने नीति वा कर्तव्यका बारेमा पनि सन्देश दिएका छन् । यसरी ‘मानवधर्म’ काव्यमा कविले पति पत्नीका प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट एउटा मानिसले अर्को मानिसमाथि गर्नुपर्ने कर्तव्य र धर्मका बारेमा आफ्ना

धारणा व्यक्त गरेका छन् र प्रस्तुत काव्य साँच्चिकै मानव धर्मको व्याख्या गरिएको विशिष्ट कृति बन्न पुगेको छ ।

५.४ पात्रविधान

‘मानवधर्म’ खण्डकाव्यमा शृङ्खलाबद्ध कथा नभएकाले यसलाई आख्यानरहित खण्डकाव्य भन्न सकिन्छ । यसमा कथाको शृङ्खलित इतिवृत्त नभईकन मानवले गर्नुपर्ने धर्म र कर्तव्यका बारेमा बयान प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा पात्रहरू घटनासँग अन्तर्सम्बद्ध नभई संवादका क्रममा मात्रै उपस्थिति भएका छन् । यसमा पति र पत्नीबीच मानवले गर्नुपर्ने धर्मका बारेमा प्रश्न र उत्तरका माध्यमबाट विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा पति (कवि स्वयम्) को नाम कतै ऐन्द्र, कतै गाङ्गेय छ भने पत्नीलाई टीका, कल्याणी नाम दिइएको छ । यसमा मुख्य पात्र नै टीका र गाङ्गेय हुन र यसमा सहायक पात्र प्रयोग गरिएको छैन । प्रवृत्तिका दृष्टिले यी दुवै अनुकूल प्रवृत्तिका पात्र हुन् भने आवद्धताका दृष्टिले दुवै पात्रका बीचको प्रश्न र उत्तरबाट काव्य अगाडि बढेकाले दुवै बद्ध पात्र हुन् । यसरी यहाँ दुई प्रमुख पात्र मात्र प्रस्तुत गरिएको छ । तिनका चारित्रिक विशेषताहरूको निम्नानुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

५.४.१ पति (गाङ्गेय)

यस काव्यका प्रमुख पात्र पति (कवि स्वयम्) हुन् । कविका पिताको नाम इन्द्रविलास भएकाले उनले इन्द्रका पुत्रका रूपमा आफूलाई ऐन्द्र नामले पनि चिनाएका छन् । आफ्नी माताको नाम गङ्गा भएकाले गङ्गापुत्रको रूपमा आफूलाई गाङ्गेय भनेर पनि चिनाएका छन् । यिनलाई मानिसले गर्नुपर्ने कर्तव्य, धर्म, आचार, अनाचार, भ्रष्टाचार, सदाचार आदिका बारेमा पूर्ण ज्ञान छ । उनी आफ्नी पत्नीलाई यस्तै ज्ञानगुनका कुरा सिकाउँछन् । यस काव्यका पति कवि स्वयम् भएकाले यहाँ कवि आफ्नी पत्नी टीकाका जिज्ञासाको समाधान गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । वास्तविक जीवनमा यस काव्यको रचनाका बेला कवि एकलै प्रवासमा भएकाले यहाँ पत्नीका प्रश्नहरू केवल परिकल्पना मात्रै हुन् । कविले पत्नीको परिकल्पना गरेर

पति र पत्नीका बीचको संवाद यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । भूमिकाका हिसाबले चाहिँ यहाँ पत्नी टीकाभन्दा पति गाङ्गेयकै प्रमुख भूमिका रहेको छ । यसमा पति कविले नै मानवधर्म सम्बन्धी आफ्ना विचारहरूको विस्तारपूर्वक वयान गरेका छन् यही नै प्रस्तुत काव्यको मुख्य प्राप्ति पनि हो ।

५.४.२ पत्नी (टीका)

यस काव्यकी प्रमुख नारीपात्र टीका हुन् । यिनी गाङ्गेयकी पत्नी हुन् । हुन त कवि स्वयम्को वास्तविक जीवनमा पनि टीका नाम गरेका दुईवटी पत्नी थिए । यहाँ टीकाले पतिसँग मानवधर्मका बारेमा गरेका प्रश्नहरूबाट नै काव्यको सुरुवात गरिएको छ । आबद्धताका दृष्टिले बद्ध र प्रवृत्तिका दृष्टिले अनुकूल प्रवृत्तिकी टीकाकै प्रश्नका माध्यमबाट यो काव्य अगाडि बढेको छ । यस काव्यमा कविले पत्नीलाई जिज्ञासु चरित्रका रूपमा उभ्याएका छन् । त्यसैले पत्नी टीकाले पति गाङ्गेयसँग आफ्ना जिज्ञासा राख्नुबाहेक उनको भूमिका देखिँदैन ।

यसरी यी दुई चरित्रमार्फत कविले मान्छेले पालन गर्नुपर्ने धर्मसम्बन्धी आफ्ना दृष्टिकोणहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

५.५ संरचना तथा सर्गयोजना

कुनै पनि साहित्यिक कृतिका संरचना दुई प्रकारका हुन्छन् - आन्तरिक र बाह्य । बाह्य संरचनाका दृष्टिले हेर्दा 'मानवधर्म' जम्मा आठ तरङ्गमा पूर्ण भएको छ । कविले आफ्ना विचारका विविध तरङ्गहरूलाई जम्मा आठ विश्राममा प्रस्तुत गरेका छन् र तिनलाई 'तरङ्ग' को संज्ञा दिएका छन् । यहाँ 'तरङ्ग' शब्द सर्ग सूचकका रूपमा राखिएको छ । प्रथम तरङ्गलाई काव्यमा तरङ्ग भनेर सङ्केत गरिएको छैन । द्वितीय तरङ्गभन्दा अगाडि प्रस्तुत गरिएको यसलाई स्वभावतः पहिलो तरङ्ग भनिएको हो । यसमा जम्मा अनुष्टुप छन्दका २९ श्लोकहरू छन् । प्रथम तरङ्गमा केवल टीकाका प्रश्नहरू मात्रै छन् । टीकाका जिज्ञासाहरू पतिसमक्ष प्रस्तुत गरेरै प्रथम तरङ्ग पूर्ण भएको छ । दोस्रो तरङ्गमा अनुष्टुपकै ४३ श्लोकहरू छन् । प्रथम तरङ्गमा पत्नी टीकाद्वारा विविध प्रश्नहरूको समाधानमै द्वितीय तरङ्ग सकिएको छ । विश्वका सबै

धर्महरूको चर्चा यस तरङ्गमा गरिएको छ । तृतीय तरङ्ग अनुष्टुप छन्दका ५१ श्लोकमा नै रचिएको छ । यस तरङ्गमा पतिले पत्नीसँग आत्मा खुसी गराउन गर्नुपर्ने आचारहरूको र आयुर्वेदको परिचर्चा गरेका छन् । चतुर्थ तरङ्गमा दाम्पत्य प्रेमबाट नै घरबार सफल हुन्छ भन्ने कुरा दर्शाइएको छ । चतुर्थ तरङ्गमा पनि अनुष्टुप छन्दमै ७१ श्लोकहरू रचिएका छन् । पञ्चम तरङ्गमा जम्मा ६५ श्लोकहरू छन् । यी सबै श्लोकहरू पनि अनुष्टुप छन्दमै रचिएका छन् । तर पञ्चम तरङ्गका यी ६५ वटै श्लोकलाई हेर्दा सुरुका ४७ श्लोक मानवधर्मका उपदेशसँग सम्बन्धित छन् भने बाँकी श्लोकहरूलाई भर्ताकवच भनिएको छ । यस भर्ताकवचमा पतिव्रता बन्नका लागि पालना गर्नुपर्ने नियमहरूको उल्लेख गरिएको छ । षष्ठम तरङ्गमा कविले छन्द परिवर्तन गरेका छन् । ३३ श्लोकमा संरचित यस तरङ्गमा शालिनी छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यसमा पतिले पत्नीसँग परिपाठ मिलेको निवासको वर्णन गर्दै त्यस्तो निवासको भित्री र बाहिरी सौन्दर्यको वर्णन गरेका छन् । सप्तम तरङ्गमा फेरि छन्द परिवर्तन गरी मालिनी छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यसमा गृहस्थी जीवनमा गर्नुपर्ने दान, धर्म, व्रत, पूजा, र आचार विचारका कुराहरूको वर्णन गरिएको छ । अष्टम तरङ्ग यस काव्यको अन्तिम तरङ्ग हो । शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएको यस अष्टम तरङ्गमा जम्मा ३३ श्लोकहरू रहेका छन् । यसरी अनुष्टुप, शालिनी, मालिनी र शार्दूलविक्रीडित छन्दको सहज साङ्गीतिक मिठासबाट यो खण्डकाव्य आस्वाद्य बन्न पुगेको छ । बाह्य रूपरचनाका दृष्टिले हेर्दा 'मानवधर्म' खण्डकाव्यको आवरणपृष्ठमा सरस्वतीको सानो चित्र, पुस्तकको शीर्षक र लेखकको नाम प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै पछाडिको आवरण पृष्ठमा लेखकका प्रकाशित र अप्रकाशित कृतिहरूको विवरण दिइएको छ । यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यका ८ खण्डमा विषयवस्तु प्रस्तुत भएको छ । कविले यस कृतिमा मौलिक ढाँचाको संरचना प्रस्तुत गरेका छन् ।

५.६ कथनपद्धति

कुनै पनि साहित्यिक रचनामा कथनपद्धति महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा रहेको हुन्छ । कवि स्वयम् आफ्ना भावहरू कथन गर्दछ भने त्यो कविप्रौढोक्ति हो । तर

कविले कसैलाई माध्यम बनाई आफ्ना कथ्यविषयको कथन गर्दछ भने यस्तो कथन पद्धतिलाई कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति भनिन्छ ।

कथनपद्धतिका दृष्टिले ‘मानवधर्म’ खण्डकाव्यमा कविले पति (गाङ्गेय, ऐन्द्र) र पत्नी (टीका, कल्याणी) जस्ता चरित्रहरूलाई खडा गरेर ती चरित्रमार्फत कथ्यविषयलाई प्रस्तुत गरेका छन् । पति र पत्नी वा गाङ्गेय र टीकाका माध्यमबाट कविले आफ्ना भावनालाई अभिव्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत काव्य प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट अधिवढेको छ । यहाँ कविका मनोवाद कतै पनि भेटिदैन । यहाँ कवि बद्ध भई आफ्ना भावना व्यक्त नगरी कविका कथन अन्य पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । यसरी कविले आफ्ना विचारहरू पति पत्नीका चरित्रमार्फत प्रश्नोत्तरकै माध्यमबाट प्रस्तुत गर्न सफल देखिन्छन् ।

५.७ अलङ्कार योजना

कवि श्रीप्रसाद घिमिरेका रचनालाई अध्ययन गर्दा उनी अलङ्कारकै निम्ति काव्य सृजना गर्ने कविका रूपमा देखिदैनन् । तर पनि काव्य रचनाका क्रममा स्वभावतः विभिन्न ठाउँमा विभिन्न किसिमका अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । ‘मानवधर्म’ खण्डकाव्यको विषयवस्तु व्यवहारिक भएकाले यसमा धेरैजसो स्वभावोक्ति अलङ्कार प्रयोग भएको छ । वर्तमानमा विश्वभरि नै जताततै अनेक धर्मका नामहरू छुट्टा छुट्टै धर्ममा लाग्दछन् तर अहिलेको धर्म भनेको वास्तवमै सोझा मान्छेलाई फसाउने यन्त्र हो भन्ने भनाइमा कविले उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पद्यको एक सुन्दर उदाहरण यो हो:

विश्वमा अहिले सम्म जति धर्महरू बने ।

यन्त्र जस्ता भएका छन् सोभालाई फसाउने ॥

(पूर्ववत्, द्वितीय तरङ्ग, श्लोक ५)

त्यस्तै पति र पत्नी बीचको सम्बन्धलाई नड मासुसँग तुलना गरी कविले उपमा अलङ्कारको प्रयोग यसरी गरेका छन् :

बाँधेर प्रेमको डोरी बलियो सँग वेसरी ।

मिल्नुपर्छ दुवै पुंस्त्री नड मासु मिले सरी ॥

(पूर्ववत्, चतुर्थ तरङ्ग, श्लोक ४)

पति विना पत्नी र पत्नी विना पति अधूरो हुन्छन् भन्ने भनाइमा दृष्टान्त
अलङ्कारको प्रयोग भएको छः

हलगोरु भनौ यद्धा पंखेटाहरू हुन भनौ ।

दुवै हात भनौ यद्धा गोडा हुन् दुइटै भनौ ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ५)

दाम्पत्य प्रेमलाई अत्यन्तै महत्व दिने कवि श्रीप्रसाद घिमिरेले दाम्पत्य प्रेम
भएको घर स्वर्गको दरबार र दाम्पत्य प्रेम नभएको घर मसान हो भन्ने भनाइमा
दृष्टान्त अलङ्कारको प्रयोग भएको छ :

दाम्पत्य प्रेम उग्लेको घरवार मसान हो ।

दाम्पत्य प्रेम झल्केको स्वर्गको दरबार हो ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ३२)

यसरी कविले 'मानवधर्म' खण्डकाव्यमा स्वभावोक्ति, उपमा र दृष्टान्त जस्ता
अलङ्कारको प्रयोग गरी यस खण्डकाव्यको अलङ्कार योजनालाई आकर्षक बनाएका
छन् ।

५.८ लय तथा भाषाशैली

प्रस्तुत 'मानवधर्म' खण्डकाव्य छन्दोबद्ध काव्य हो । आठ तरङ्गमा विभाजित यस
काव्यमा प्रथम तरङ्गदेखि पाचौँ तरङ्गसम्म अनुष्टुप, छैटौँ तरङ्गमा शालिनी, सातौँ
तरङ्गमा मालिनी र आठौँ तरङ्गमा शार्दूलविक्रीडित छन्द जस्ता विविध छन्दको उपयोग
गरिएको छ । यस्ता विविध छन्दका प्रयोगले प्रस्तुत काव्य सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै
लयबद्ध बनेको छ । छन्द मिलाउने क्रममा कविले कतै-कतै कथ्य नेपाली भाषाको पनि
प्रयोग गरेका छन् ।

कुनै पनि विचार या भावाभिव्यक्ति गर्ने एउटा सबल माध्यम भाषा हो । कुनै पनि लेखक साहित्यकारमा आफू जन्मे हुर्केको र बसेको भाषाले उसलाई प्रभाव पार्दछ । फलस्वरूप उसका जुनसुकै कृतिमा आफ्नो भाषाको प्रभाव पर्दछ । श्रीप्रसाद घिमिरे लमजुङको ग्रामीण समाजमा जन्मे-हुर्केका र बसेका हुनाले उनको ‘मानवधर्म’ खण्डकाव्यमा त्यहीँको स्थानीय भाषाको प्रभाव पाइन्छ । उनले यस कृतिमा स्थानीय शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । भ्याई, खूप, परिपाठ, खिसिक्क, लाडिने, पाडिने, ठिटा, रिभाउनु, शिर थाप्नु, निधो, दुइटै आदि कविका स्थानीय भाषामा प्रयुक्त शब्दहरू हुन् । यस काव्यमा प्रयुक्त भाषा र अभिव्यक्त शैलीलाई हेर्दा यहाँ उनले तत्सम, तद्भव तथा भर्रा नेपाली शब्दावलीको सन्तुलित प्रयोग गर्दै आफ्नो भाषाशैलीको निर्माण गरेको देखिन्छ । यसका प्रत्येक श्लोकमा पंक्तिगत अन्त्यानुप्रासको अनुशासनलाई स्वीकार गरिएको छ । नेपाली भर्रा शब्दहरू प्रयोग गर्न रुचाउने श्रीप्रसादले यस ‘मानवधर्म’ मा पनि नेपाली भर्रा शब्दको प्रयोग गरेका छन् । उनले यस काव्यमा रेढ्ता, थुपारे, लुकुवा, गुजरा, जहान, गाम, ऐँचो-पैँचो, सार-तार, चिठ्ने, दर्कार, सिठुआ, कड्काई, माथा, ओभाना, काठिदै, छोक्रिलो, परिपाठ आदि जस्ता निकै भर्रा शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । यसैगरी यस काव्यमा प्राणायाम, योगी, समय, संयोग, शिर, शनानादिमा, पूर्व, दंपति आदि जस्ता थुप्रै तत्सम शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । तद्भव शब्दमा साँझ, घिउ, काम, माखा, तेजिलो, पराइ, ठहर्छे जस्ता केही शब्दहरू यस काव्यमा पाइन्छन् । यसरी ‘मानवधर्म’ छन्दोबद्ध काव्य छन्दको सफल प्रयोगले लयात्मक बनेको छ भने यहाँ प्रयुक्त विविध स्रोतका भाषाका शब्दहरूको सफल प्रयोगले सुन्दर बनेको छ ।

५.९ निष्कर्ष

श्रीप्रसाद घिमिरेका प्रकाशित काव्यहरूमध्ये ‘मानवधर्म’ एक मौलिक काव्य कृति हो । उनी भारत प्रवासमा रहँदा २०२२ सालमा रचना र प्रकाशित भएको ‘मानवधर्म’ को विषयवस्तु मानवले पालना गर्नुपर्ने धर्मका बारेमा पति पत्नी बीच प्रश्नोत्तरको माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिएको छ । यस काव्यकृतिमार्फत कविले मानवका आचरण, मानवले मानवमाथि गर्नुपर्ने व्यवहार, आफूभन्दा ठूलासँग र

सानासँग गर्नुपर्ने व्यवहारका बारेमा बयान गरेका छन् । नारीको महत्व र मर्यादाबारे पनि यहाँ उल्लेख गरिएको छ । यस काव्यमा पतिव्रता, पत्नीव्रत, समाजसेवा, मानवसेवा र राष्ट्रसेवाका बारेमा वयान गरिएको छ । यसै गरी प्रस्तुत काव्यमा औषधोपचारका विधिबारे पनि उल्लेख गरिएको छ ।

प्रस्तुत काव्य पढ्दै जाँदा कतै-कतै बढी आदर्श देखिन्छ । लोग्नेको आज्ञाअनुसार भएको हो भने परपुरुषसँगको सहवास पनि अधर्म हुँदैन र कुकर्म भए पनि लोग्नेकै आज्ञा हो भने त्यसलाई धर्म नै मानिन्छ भन्ने भनाइबाट कवि आदर्शवादी देखिन्छन् । काव्यमा पत्नीमाथि पतिले गर्नुपर्ने आचरण र पत्नीव्रतका नियमबारे चर्चा गर्नुका साथै नारीले पनि परिस्थिति र उमेर अनुसार पुनर्विवाह गर्दा धर्म नै मानिन्छ भन्ने विचार अभिव्यक्त भएबाट कविमा आधुनिकता पनि देखिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत काव्य पढ्दै जाँदा कवि कतै समाजवादी कतै पत्नी भक्ति र कतै पतिव्रता धर्म एवम् कतै असल नेता बनेर देखापरेका छन् । वस्तुतः मानवजीवनमा पालना गर्नुपर्ने व्यवहारोपयोगी कुराहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएकाले 'मानवधर्म' खण्डकाव्य एउटा औपदेशिक काव्यका रूपमा पनि महत्वपूर्ण काव्य बन्न पुगेको छ ।

आठ तरङ्गसम्म फैलिएको यस काव्य अनुष्टुप, शालिनी, मालिनी, र शार्दूलविक्रीडित जस्ता विविध छन्दहरूमा संरचित छ । तृतीयपुरुषकेन्द्री संवादात्मक कथनपद्धति अँगाली रचिएको यस खण्डकाव्यमा स्वभावोक्ति, उपमा र दृष्टान्त जस्ता विविध अलङ्कारहरूको समायोजन गरिएको छ । विशेष गरी नेपाली भर्रा शब्दहरू र तत्सम एवम् तद्भव शब्दहरूका प्रयोग गरिएको प्रस्तुत काव्यमा कुनै कुनै शब्द अप्रचलित पनि प्रयोग भएका छन् । यसरी प्रस्तुत काव्यको विषयवस्तु व्यवहारोपयोगी देखिनुका साथै औपदेशिक पनि बन्नपुगेको छ ।

छैटौँ परिच्छेद

‘छाया-मेघदूत’ खण्डकाव्यको परिचय

६.१ पृष्ठभूमि

श्रीप्रसादका पिता इन्द्रविलास कास्की मालको लेफ्टिनेन्टजस्तो उच्च प्रशासनिक पदमा रहेकाले १६ वर्षको उमेरमा नै श्रीप्रसादलाई लमजुङको कुन्छामा डिट्ठा पदमा नियुक्त गरिदिए । आफ्नै पिताका मातहतको अधिकारी भएकाले श्रीप्रसादलाई जागिरको उत्तरदायित्व निर्वाह गर्न समस्या परेन । उनका बाबुले समय-समयमा आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्न उनलाई सल्लाह, सुझाव, सहयोग र निर्देशन दिइरहन्थे ।^{७३} वि.सं.१९८८ देखि उक्त पद सम्हाल्न लागेका श्रीप्रसादले २ वर्ष भित्रै अर्थात् १९९० सालमा भीमशमशेरको मृत्यु पछि श्री ३ भएका जुद्धशमशेरका पालामा इन्द्रविलासको जागिर खोसिएकाले र श्रीप्रसादको डिट्ठापद : स्वतः समाप्त भयो । डिट्ठापद सम्हालेकै बखतको कुमारीचोक बुझाउने सिलसिलामा श्रीप्रसाद केही समय काठमाडौँमा बसेका थिए । यही बसाइमा पश्चिम ४ नं. साम्मीका पण्डित टीकाराम उपाध्यायसँग उनले महाकवि कालिदासको ‘मेघदूत’ काव्य पढ्ने अवसर पाएका थिए । यस काव्यबाट अत्यन्तै प्रभावित भई १९९१ सालमै ‘चूडामणिदूत’ काव्यको रचना गरे । तर यसबाट पनि उनको दूतकाव्य लेख्ने रहर पूरा हुन सकेन फलस्वरूप कालिदासको ‘मेघदूत’ लाई नै नेपालीमा जस्ताको त्यस्तै गरी छाया अनुवाद गर्ने आन्तरिक सङ्कल्प लिइसकेको कुरा उनले ‘छाया-मेघदूत’ को दास्रो संस्करण प्रकाशन गर्न भनी तयार पारेको तर अप्रकाशित भूमिकामा बताएका छन्- “कुमारीचोक बुझाउन काठमाण्डुमा बसेको बेला मलाई यो ‘मेघदूत’ पढाइदिने स्वर्गीय पण्डित टीकाराम उपाध्याय प.४ नं. साम्मीलाई २/४ बुँद आँसुको तर्पण दिँदै यो भूमिका लेखलाई टुङ्ग्याउँछु ।”^{७४}

७३ विद्यावती शर्मा, ‘श्रीप्रसाद घिमिरे जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व’, (पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा : नेपाली विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५७) पृ.६ ।

७४ केशव सुवेदी, ‘श्रीप्रसाद उपाध्यायको अनूदित काव्य ‘छाया-मेघदूत’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, (पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृति प्रतिष्ठान, २०५६), पृ. १०९ ।

संस्कृत साहित्यमा दूतकाव्य लेखने प्राचीन परम्परा रहेको छ । त्यसै परम्परामा आवद्ध भएर कालिदासले पनि 'मेघदूत' लेखेका हुन् । वेदव्यासको श्रीमद्भागवत्को एक अंशलाई लिएर भँवरालाई दूत बनाइएको 'भ्रमरदूत' काव्य पनि त्यसै समयको रचना हो । तत्कालीन समयका दूतकाव्यहरूमा कालिदासको 'मेघदूत' प्रसिद्धिमा पहिलो तहमा आउँछ । 'मेघदूत' विश्वका उत्कृष्ट काव्यहरूमध्ये एक हो । यो संसारका विभिन्न भाषाहरूमा अनुवाद भएको छ ।^{७५} नेपाली साहित्यमा पनि विभिन्न कालखण्डमा कतिपय साहित्यकारहरूले संस्कृतका प्रसिद्ध काव्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् । यसै परम्परामा महाकवि कालिदासको 'मेघदूत' काव्यको पनि नेपालीमा अनुवाद गरिएको छ । ती मध्ये केही पद्यमा र केही गद्यमा अनुवाद भएको देखिन्छ । यसै परम्परा अन्तर्गतको कोमलनाथद्वारा अनुदित 'मेघदूतको कोमलछाया'बाट श्रीप्रसाद पनि परिचित थिए । 'मेघदूत'को अनुवादका पूर्वप्रयासहरूबाट तथा 'मेघदूत' काव्यको प्रभावबाट उत्प्रेरीत भई उनले 'मेघदूत' को अनुवाद गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । गुरु टीकारामसँग 'मेघदूत' काव्य पढेपछि उनले आफ्ना साथी चूडामणिलाई दूतका रूपमा परिकल्पना गरी 'चूडामणिदूत' नामक मौलिक दूतकाव्य लेखे । तर पनि उनको प्यास मेटिएन फलस्वरूप महाकवि कालिदासको 'मेघदूत' को अनुवाद गरेर 'छाया-मेघदूत' तयार पारेबाट पनि उनी 'मेघदूत' बाट कतिसम्म प्रभावित रहेछन् भन्नेकुरा प्रस्ट हुन्छ ।

६.२ 'मेघदूत'मा प्रस्तुत विषयवस्तु

अलकापुरीका राजा कुबेरको आज्ञाकारी सेवक यक्षले आफ्ना राजाको पूजासामग्री जुटाउन फूल टिप्दै गर्दा त्यही फूलबारीमा एकजोडी प्रेमी-प्रेमिकाहरू प्रेममा भुलिरहेको देख्यो । ऊ पनि नवविवाहित अवस्थामा आफ्नी पत्नीलाई छोडेर आफू त्यहाँ सेवक भई बसेकाले ती प्रेमी-प्रेमिकालाई देखि आफ्नी पत्नी संभेर कर्तव्यबाट विमुख हुन पुग्यो । त्यसैले कुबेर यक्षदेखि अत्यन्तै रिसायर पत्नीलाई एकलै छोडी एकवर्ष चित्रकूटमा गई कालक्षेपण गर्ने श्राप यक्षलाई दिए । यही श्रापका कारण यक्ष आफ्नी पत्नीलाई एकलै अलकामा छाडेर आफू चित्रकूटमा कालक्षेपण गरिरहेका

^{७५} शिवकुमार प्रधान, 'मेघदूत' पोखरा : अमर भवन २०१५, भूमिका पृ. २ ।

बेला वर्षाऋतुको मेघलाई दूत बनाई आफ्ना वियोग-व्यथाका खबरहरू पत्नीसामु पठाएको प्रसङ्ग नै 'मेघदूत' खण्डकाव्यको मुख्य विषयवस्तु हो । कालिदासको प्रस्तुत 'मेघदूत' काव्यको विषयवस्तु, पात्र, छन्द, संरचना आदिलाई जस्ताको त्यस्तै छाया स्वरूप अनुवाद गरेकोले श्रीप्रसादले आफ्नो रचनाको नाम 'छाया-मेघदूत' राखेका छन् ।

२०१७ सालको राजनैतिक परिवर्तनपछि भूमिगत जीवन बिताउन बाध्य भएका श्रीप्रसादको आर्थिक अवस्था सङ्कटपूर्ण तरिकाले गुज्रिरहेको थियो । धेरै छोराछोरीका पिता बनेका श्रीप्रसादले आफ्नो आम्दानी नभएकै अवस्थामा आफ्नै खर्चमा 'छाया-मेघदूत' छपाएका थिए । तर 'छाया-मेघदूत' प्रकाशित भइसकेपछि आफ्नो आर्थिक विपन्नताकै कारण प्रथम संस्करणमा भूमिका राख्ने अवसर पनि नपाएको कुरा उनको परिमार्जित तर अप्रकाशित भूमिकाबाट प्रस्ट हुन्छ:

“आर्थिक कमजोडीको कारण प्रथमावृत्तिमा त यसको भूमिका भन्ने नामसम्म पनि उठान भएन.....।^{७६} यस्तो आर्थिक कठिनाइका बीच पनि आफ्नै खर्च लगाएर श्रीप्रसादले 'छाया-मेघदूत' प्रकाशन त गरे तर उनी त्यसबाट सन्तुष्ट भएको देखिदैन । फलस्वरूप यसको पुनः प्रकाशनको योजना बनाई उनले अनूदित काव्यको परिमार्जन र भूमिका लेखनकार्यसमेत पूरा गरे ।^{७७} तर उनको जीवनकालमा उक्त परिमार्जित 'मेघदूत' को प्रकाशन हुन पाएन । वर्तमानमा पनि पाण्डुलिपिकै रूपमा उनका सन्ततिहरूसँग सुरक्षित रहेको 'छाया-मेघदूत' को परिमार्जित पाण्डुलिपिको नमुना यसै शोधपत्रको परिशिष्टमा राखिएको छ ।

६.३ अनूदित कृतिका रूपमा 'छाया-मेघदूत' खण्डकाव्यको विवेचना

मेघलाई दूतका रूपमा परिकल्पना गरी लेखिएकाले कालिदासले आफ्नो काव्यलाई 'मेघदूत' नामकरण गरेका थिए । श्रीप्रसाद घिमिरेले यही 'मेघदूत' को नेपालीमा अनुवाद गरेकाले 'छाया' शब्द थपेर 'छाया-मेघदूत' भनी नामकरण गरेका छन् । यस अनूदित कृतिमा कालिदासकै 'मेघदूत' को विषयवस्तुलाई यथावत्

^{७६} केशव सुवेदी, पूर्ववत् पृ. ११० ।

^{७७} ऐजन ।

समेटिएको छ । त्यसैले अनूदित कृतिको नामकरण गर्दा उनले ‘छाया-मेघदूत’ नाम राखेका छन् । अनुवादले कालिदासको ‘मेघदूत’ मा ‘छाया’ शब्द थपेर काव्यको नामकरण गरेबाट यसको अनुवाद विधिलाई समेत उक्त ‘छाया’ शब्दले बुझाएको छ । यसरी शीर्षकबाटै श्रीप्रसादले आफ्नो ‘मेघदूत’ छायाानुवाद भएको तथ्यलाई स्पष्ट पारेका छन् ।

अनुवाद विभिन्न किसिमका हुन्छन्, जस्तै-छायाानुवाद, भावानुवाद, शब्दानुवाद । श्रीप्रसादले छायाानुवाद पद्धतिलाई अँगालेर ‘मेघदूत’ को अनुवाद गरेका छन् । कालिदासद्वारा रचित ‘मेघदूत’ आख्यानिकृत दूतकाव्य हो । यसमा घटनाहरूको विस्तार क्रमिक रूपमा गरिएको छ । अलकापुरीका राजा कुबेरले आफ्नो सेवक यक्ष कर्तव्यमा चुकेबापत एक वर्षसम्म आफ्नी पत्नीलाई छाडी एकलै चित्रकूटमा श्रापित जीवन व्यतीत गरिरहेका बेलामा वर्षा ऋतुको मेघलाई आफ्नो दूतको रूपमा परिकल्पना गरी उक्त दूतमार्फत आफ्ना खबरहरू प्रियतमासामु सम्प्रेषण गर्ने सुन्दर परिकल्पनालाई यहाँ मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । ‘मेघदूत’ मा भएको यही विषयवस्तुलाई जस्ताको त्यस्तै रूपमा नेपालीमा अनुवाद गरी श्रीप्रसादको ‘छाया-मेघदूत’ तयार पारिएको छ । कालिदासले प्रयोग गरेका पात्र, कथानक, परिवेश आदिलाई अनुवादक श्रीप्रसादले जस्ताको त्यस्तै उतारेका छन् । उनले मूलकाव्यको आन्तरिक संरचनालाई पनि यथावत् अनुसरण गरेका छन् । मूलकाव्यको सुरुवात कुबेरका श्रापले स्त्रीविना एकवर्ष चित्रकूटको जङ्गलमा कालक्षेपण गर्न बाध्य पत्नी वियोगी यक्षको चिनारीबाट भएको छ । अनूदित काव्यको सुरुवात पनि श्रापित यक्षको चिनारीबाट यसरी भएको छ :

मूल:

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारान्प्रमत्तः

शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥१॥

अनुवादः

अस्ताएको सहज महिमा “स्त्री विना एक-वर्ष
वस्ने भन्ने” पति धनदको श्रापले कोहि यक्ष
सीताजीका चरणजलले शुद्ध जो चित्रकूट
त्यस्कै राम्रो सघन वनमा वास गथ्यो अटूट ॥ १॥

छायानुवादका दृष्टिबाट हेर्दा श्रीप्रसादले ‘छाया-मेघदूत’ मा कुनै श्लोकमा मूल
काव्यमा जुन पङ्क्तिमा जुन भाव छ त्यस पङ्क्तिमा त्यही भावलाई समेट्ने प्रयास
गरेका छन् । जस्तै :

मूलः

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानी
गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।
तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मा
त्सभ्रुभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥२४॥

अनुवादः

पर्ने त्यस्कै निकट विदिशा नामको राजधानी
पौँची चाँडो रतिविषयका काम संपूर्ण जानी
बोली मीठो छलल छल भूभङ्ग हल्को चलेको
गछौँ मीठो सरस मुखको पान वेत्रावतीको ॥२४॥

श्रीप्रसाद घिमिरेको ‘छाया-मेघदूत’ मा छायानुवाद पद्धतिको प्रयोग गरिएको भने
पनि कतै भावानुवाद पद्धति पनि अंगालिएको पाइन्छ । मूल काव्यको एउटा श्लोकको
अनुवाद गर्दा छायास्वरूप नभई त्यस श्लोकको भावलाई टिपेर अनुदित श्लोक प्रस्तुत
गरेको पनि देखिन्छ । जस्तै :

मूल :

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमारिलष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥२॥

अनुवादः

पर्दा नारी विरह उसको भैशकी शून्यनारी
वस्थो केही ऋतु पनि बिते कल्पदैमा पियारी
त्यै डाँडाका उपशिखरमा खेल्ने लाग्दो दँतार
देख्यो राम्रो गज सरहको मेघ लाग्दै असार ॥२॥

मूल कृतिमा आषाढको पहिलो दिन भनी चर्चा गरिएको श्लोकलाई श्रीप्रसादले 'छाया-मेघदूत' मा लाग्दो असार भनी आफ्नो निजीपन देखाएका छन् । आषाढको सुरुलाई लाग्दो असार र अन्त्यलाई छोड्दो असार भन्ने प्रचलन नेपाली भाषा भाषीहरूमा प्रचलित छ ।

महाकवि कालिदासको 'मेघदूत' पूर्वमेघ र उत्तरमेघ गरी दुई भागमा संरचित छ । मूलकाव्यको सुरुमै अर्थपूर्वमेघः भनी पूर्वमेघको प्रस्ट सङ्केत गरिएको छ र पूर्वमेघको अन्त्यमा इति पूर्वमेघः भनिएको छ । तर श्रीप्रसादको 'छाया-मेघदूत' मा काव्यको सुरुमा पूर्वमेघ भनी उल्लेख गरिएको छैन । एकैचोटी ६३ श्लोक पछि उत्तरदूत भनी सङ्केत गरिएकाले उत्तरदूत भन्दा अगाडिको भागलाई पूर्वदूत भनेर बुझनुपर्ने हुन्छ । यसरी मूल र अनुदित काव्यमा सर्गयोजनामा सामान्य फरक देखिन्छ । यहाँ मूलकाव्यमा जस्तै पूर्वदूतमा यक्षले मेघलाई माया-ममता, मान-सम्मान, दिई फकाएर चित्रकूटबाट अलकापुरी पुर्‍याएको घटना प्रस्तुत गरिएको छ । साथै उत्तरदूतमा अलकापुरीको ठाँटबाँठ यक्षको घर-परिवार तथा श्रीमतीको वर्णनलाई प्रमुख विषयवस्तु बनाइएको छ ।

कालिदासको 'मेघदूत' मा जम्मा कति श्लोकहरू थिए भन्ने विषयमा विभिन्न विद्वानहरूको आ-आपनै मत छन् । 'मेघदूत' लाई सम्पादन गर्नेहरूमध्ये कसैले यसमा श्लोक नथपीकन सम्पादन गरेका छन् भने कसैले केही श्लोकहरू क्षेपकका रूपमा थपिदिएका छन् । श्रीप्रसादले कति श्लोक भएको 'मेघदूत' को अनुवाद गरेका हुन् भन्नेबारे उल्लेख भएको पाइँदैन । उनको 'छाया-मेघदूत' काव्य चाहिँ पूर्वदूतमा ६३ श्लोक र उत्तरदूतमा ५२ श्लोक गरी जम्मा ११५ श्लोकमा पूर्ण भएको छ ।

छन्द प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा मूलकाव्यमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै मन्दक्रान्ता छन्दको प्रयोग भएको छ । अनुदित काव्यमा पनि श्रीप्रसादले यही छन्दलाई अँगालेका छन् । कालिदासको 'मेघदूत' मा जुन छन्दको प्रयोग गरेका छन्, त्यसैलाई श्रीप्रसादले अनूदित कृतिमा पनि अनुसरण गरेका छन् । 'मेघदूत' मा प्रयुक्त छन्दमा यतिभङ्ग नभएकाले आफूले पनि त्यसलाई अनुसरण गर्ने अठोट घिमिरेले परिमार्जित संस्करणको अप्रकाशित भूमिकामा उल्लेख गरेका छन् -

“हुन त यो मेरो आफ्नो मौलिक होइन महाकवि कालिदासको 'मेघदूत' महाकाव्यको छोक्रो हो तर पनि जस्ताको तस्तो छन्दमा द्वन्द्व र यतिभङ्ग नगराईकन भरसक नेपाली भाषाको व्याकरणमा विपरित पर्न नजाने गरेर ठेट नेपाली शब्दमा जस्ताको तस्तो भाव अर्थ निकालेर अनुवाद गर्न सकेमा मात्र विशेषता देखिने हो ...।”^{७८}

महाकवि कालिदासको 'मेघदूत' काव्य छन्दमा संरचित छ । त्यसैले यसको अनुवाद प्रायः पद्यमा नै गरिएको पाइन्छ भने कसैले यसलाई गद्यमा पनि अनुवाद गरेका छन् । श्रीप्रसादले यसको पद्यमा नै छाया अनुवाद गरेका छन् । श्रीप्रसाद उही विषयवस्तुलाई उस्तै छन्दमा अनुवाद गर्न सफल भएका छन् । श्रीप्रसादले 'छाया-मेघदूत' का प्रत्येक श्लोकमा प्रयोग भएका कतिपय कठिन तथा अप्रचलित शब्दहरूको श्लोकमा अर्थ पनि दिएका छन् । अनुवादकले मूल काव्यका श्लोकको भाव प्रस्ट पार्ने

^{७८} ऐजन पृ. ११२ ।

क्रममा कतिपय अप्रचलित शब्दहरू प्रयोग गरेकोले पाठकवर्गलाई सजिलो बनाइदिन यस्तो शब्दार्थ दिने पद्धतिलाई अँगालेका छन् । जस्तै :

धूमा आगो जल ^१पवनको मेघ त्यो हो कहाँको
त्यो ^२सन्देशा ^३पटुपुरुषले लानु पर्ने कहाँको
आँखा चिम्ल्यो उससँग भन्यो ^४कामना ग्रस्त व्यक्ति
रख्छैनन् त्यो ^५अजड-जडमा भेदमा भाव कति ॥५॥

१. धूमा आगो पानी हावा यी ४ तत्व मिलेर बनेको ।
२. खबर ।
३. चलाक
४. कामनाले सताइएका ।
५. चेतन अचेतनमा ।

अनुवादक श्रीप्रसादले कवि कालिदासको 'मेघदूत' का विषयवस्तु, चरित्र र परिवेशलाई यथावत् रूपमा अनुसरण गरेका छन् । 'मेघदूत' मा वर्णित कुबेर, यक्ष र उसकी पत्नी, चित्रकूट, अलका, अनि वर्षाऋतुको मेघ सबै कालिदासका उच्च कल्पनाशक्तिका परिणाम हुन् । यी मध्ये कुनैपनि नेपाली परिवेशसँग सम्बन्धित छैनन् । तर 'मेघदूत' को छाया अनुवाद गर्दा कवि श्रीप्रसादले कतै कतै नेपाली परिवेश पनि झल्काएका छन् जसले गर्दा कतै-कतै मूलभन्दा केही भिन्नता जस्तो देखिएको पनि छ । जस्तै :

मूल:

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीशचरस्य ।
धूत्रोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या -

स्तोयक्रीडानिरयुवतिस्नानतिक्रैर्मरुद्रि : ॥३३॥

अनुवादः

पाई श्रद्धानजर गणका संभिइ कण्ठका श्री

आफ्ना स्वामी-भुवन गुरुका धाममा पौच साथी !

गन्धानामा कमलरजयुक् गन्डकीमा पसेर

खेल्ले स्त्रीका मदपवनले धूत त्थै वागभिन्न ॥३३॥

अनूदित कृतिमा अनुवादकको आफ्नोपन भन्नु नै भाषाशैली हो । अनूदित कृतिमा पनि आफ्नो पहिचान दिलाउने काम सफल अनुवादकले मात्रै गर्न सक्छ, यस दृष्टिले हेर्दा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रस्तुत कृतिमा सफल देखिन्छन् । यहाँ प्रयुक्त भाषाशैलीलाई हेर्दा उनले तत्सम तथा भर्रा नेपाली शब्दहरूको समन्वित प्रयोग गरेको देखिन्छ । ‘छाया-मेघदूत’ मा मूल कृतिमा प्रयुक्त छन्दलाई यथावत् अनुसरण गरिएको कतै-कतै अप्रचलित तथा कठिन शब्दहरू पनि परेका छन् । नेपाली भाषामा खासै चलनचल्तीमा नभएका शब्दहरू जस्तै दतार, मानसोत्का, पृथलकर, दिङ्नाग, काञ्ची, समितदव, मरकत, वैभ्राज जस्ता तत्सम शब्दहरूको साथै पौचु, भेज्नु, गन्दा, खुस्बुसाउनु, दोस्त जस्ता हिन्दी शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । साथै नाठे स्त्री, व्हाङ्ग, जाँघ, चाखिला यक्षकन्या, फ्वास्स, जगल्टे कपाल, चिठिंदो, स्याँठ, जस्ता भर्रा नेपाली शब्दहरूको प्रयोग पनि यहाँ देखिन्छ । त्यस्तै लय मिलाउनका निम्ति श्रीप्रसादले ‘छाया-मेघदूत’ का कुनै-कुनै ठाउँमा अजन्त पनि हलन्त र हलन्त शब्दलाई अजन्त पनि पारेका देखिन्छन् । साथै ह्रस्वलाई दीर्घ र दीर्घलाई ह्रस्व गरेको पनि देखिन्छ । तर पनि संस्कृतका महाकवि कालिदासको सफल काव्य ‘मेघदूत’ लाई छन्द र भाव नबिगारी जस्ताको त्यस्तै अनुवाद गर्न सक्नु पनि चानचुने कुरा होइन । कालिदासको ‘मेघदूत’ को भाषालाई हेर्दा त्यहाँ प्रसादगुणले युक्त, ललित र रागात्मक भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ र श्रीप्रसादले पनि ‘छाया-मेघदूत’ मा यिनै विशेषताहरूलाई सक्दो समेट्न खोजेका छन् ।

‘छाया-मेघदूत’ अनुवादका दृष्टिले हेर्दा सुरुदेखि अन्त्यसम्म समान किसिमको छैन । ‘मेघदूत’ का श्लोकहरूलाई उही छन्दमा जस्ताको त्यस्तै अनुवाद गरिएकाले मूलबाट कतिपय शब्दहरूको अनुवाद गर्दा तिनको पर्यायवाची रूप पाउन कठिन छ । छन्द मिलाउनका लागि पनि ठ्याक्कै मिल्ने उस्तै नेपालीशब्द पहिल्याउन कठिन हुने भएकाले कुनै श्लोक मूलजस्तै अत्यन्तै सहज र सुन्दर हुँदाहुँदै पनि कुनै श्लोक त्यति बोधगम्य लाग्दैनन् । छन्द मिलाउनका लागि जबर्जस्ती अप्रचलित शब्दको प्रयोग पनि गरिएकाले कुनै-कुनै श्लोक त्यति उत्कृष्ट देखिदैनन् । जस्तै:

मूल: तां कस्यांचिद्वनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाहयेदध्वशेषं
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥३८॥

अनुवाद:

औडी कोही घर मगुडका गूडं टुन्नालमाथि
चंकी पारी गलित विजुली त्यो विताएर राती
देखा पर्छन् जब रवि तिमी पक्ड है मार्गधन्दा
जिम्बा बोके पछि स्वजनको काम को गर्छ भन्दा ॥३८॥

मूल:

नेत्रा नीताः, सततगतिना यद्धिमानाग्रभूमी-
रालेख्यानां स्वजलकणिकादोषमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा जालमार्गै-
धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥३९॥

अनुवादः

पुग्छौँ जहिले गगनगृहमा वायुले हरं पारी
ओसी चिसा शलिलकणले चित्तलाई बिगारी
निस्के जस्ता जलधर ! तिमी तुल्यकै धाँधलीवान्
धूमा जाने विवर गतिले नगरी वाफ चल्लान् ॥६॥

यसरी कालिदास जस्ता प्रतिभा सम्पन्न कविले लेखेको 'मेघदूत' जस्तो काव्यको नेपालीमा जस्ताको त्यस्तै गरी छाया उतार्नु चानचुने कुरा होइन । तर पनि श्रीप्रसादले यस्तो चुनौतीपूर्ण कार्यलाई सजिलै आत्मसात् गरेका छन् ।

६.४ निष्कर्ष

श्रीप्रसाद घिमिरे मौलिक स्रष्टा र सफल अनुवादक पनि हुन् । उनको सृजनायात्रा मौलिक कविताबाटै सुरु भएको हो । मौलिक सृजनाका साथै आफ्नो साहित्ययात्राका प्रारम्भिक अवस्थाबाटै उनी अनुवादरूपान्तरितर पनि प्रवृत्त भएको देखिन्छ । यसैको प्रतिफलस्वरूप 'छाया-मेघदूत' काव्य रचना भएको हो । यसबाहेक उनले 'श्रीमद्भागवत्' बाट 'सुचित्रवैमलम्' जस्ता अरूपनि कृतिहरूको अनुवाद गरेको जानकारी पाइन्छ ।^{७९} उनका जीवनकालमा रचना गरिएका मौलिक तथा अनूदित कृतिहरूमध्ये अझै पनि केही प्रकाशित हुन बाँकी नै छन् । उनको अनूदित कृति 'छाया-मेघदूत' नेपाली साहित्यको अनुवाद परम्पराअन्तर्गतको एउटा महत्वपूर्ण कृति हो । संस्कृत साहित्यका महाकवि कालिदासले प्रयोग गरेका विषयवस्तु, चरित्र, परिवेश, भाषाशैलीलाई यथावत् अनुसरण गरिएको श्रीप्रसाद घिमिरेको 'छाया-मेघदूत'का सीमाभित्र रही उनको अनुवादकलालाई नियाल्दा उनी प्रतिभाशाली अनुवादकका रूपमा देखा पर्छन् । यस कृतिमा उनको अनुवादकला उत्कृष्ट देखिएको छ ।

७९ ऐजन पृ. ११६ ।

नेपाली अनुवाद परम्परामा महाकवि कालिदासको 'मेघदूत' काव्यको अनुवाद गर्ने प्रचलन धेरै पहिलेदेखि नै चल्दै आएको हो । नेपाली साहित्यमा चक्रपाणि चालिसेले सर्वप्रथम 'मेघदूत'को गद्यमा अनुवाद गरी 'मेघदूतच्छाया' (१९९४) प्रस्तुत गरेका थिए ।^{८०} १९९६ मा भेषप्रसादले कालिदासको 'मेघदूत' को अनुवाद गरी 'मेघदूत' काव्य प्रकाशन गरेका थिए भने २००१ मा पं. गुणराज उपाध्यायले अनुवाद गरेको 'मेघदूत' काव्य प्रकाशित भएको थियो ।^{८१} त्यस्तै तुलसी प्रसादले 'मेघदूत' काव्यको अनुवाद गरी २००५ सालमा प्रकाशन गरेका थिए भने शिवकुमार प्रधानले २०१५ सालमा 'मेघदूत' लाई गद्यमा अनुवाद गरेका थिए । यसै पृष्ठभूमिमा श्रीप्रसाद र कोमलनाथले २०२२ सालमा 'मेघदूत' का आ-आफ्ना अनुवादहरू प्रकाशित गराएका छन् । यसरी हेर्दा श्रीप्रसाद घिमिरे मौलिक कविता सृजना गर्ने काव्यकारका साथै सफल काव्य अनुवादका रूपमा पनि चिनिन पुगेका छन् ।

८० ऐजन पृ. ११७ ।

८१ ऐजन ।

सातौं परिच्छेद

‘चूडामणिदूत’ खण्डकाव्यको विश्लेषण

७.१ पृष्ठभूमि

२००२ सालमा ‘वैराग्य कल्पतरु’ प्रकाशित गरी औपचारिक रूपमा आफ्नो काव्ययात्रा अघि बढाएका श्रीप्रसाद घिमिरेको प्रथम रचना चाहिं ‘चूडामणिदूत’ खण्डकाव्य १९९१ हो । आफ्नो चढ्दो नवयौवनको उल्लासमा १९ वर्ष उमेरमा घिमिरेले ‘चूडामणिदूत’ काव्यको रचना गरेका हुन् ।^{८२} वि.सं. १९८८ मा लमजुङको कुन्छामा १६ वर्ष उमेरमा डिठ्ठा बनेका श्रीप्रसादको जागिर श्री ३ भीमशमशेरको मृत्युपछि २ वर्ष नपुग्दै खोसिन पुग्यो ।^{८३} यही जागिरको हिसाव-किताब (कुमारीचोक) बुझाउन १९९१ सालतिर काठमाडौंमा बसेका बेला पण्डित टीकारामसँगबाट उनले कालिदासको ‘मेघदूत’ काव्य पढ्ने अवसर पाएका थिए ।^{८४} यसै काव्यबाट प्रेरित भई उनले १९९१ सालमा ‘चूडामणिदूत’ काव्यको रचना गरेका थिए ।

संस्कृत साहित्यका महान् कवि कालिदासको ‘मेघदूत’ संस्कृत काव्य परम्परामा विप्रलम्भ श्रृङ्गारको सर्वोच्च काव्य मानिन्छ । यसको सरलता-सहजता र कलात्मक सौन्दर्य अनुपम छ ।^{८५} कालिदासको यही ‘मेघदूत’ बाट श्रीप्रसाद अत्यन्तै प्रभावित भएको कुरा उनले ‘चूडामणिदूत’ को भूमिकामा यसरी बताएका छन् :

“के कालिदासले बनाएको मेघदूतकाव्य काव्य होइन र ? सबैले यसरी चाहना गर्नेछन् भनेर बनाएका थिए ? अहिले त्यही मेघदूत काव्यको मुख्य अङ्ग भएर रहेको छ किन ?”

यसरी कालिदासको ‘मेघदूत’ जस्तै लोकप्रिय रचना बनाउने आशामा चूडामणि नामका आफ्ना साथीलाई कविले दूत बनाएर आफ्नो घर लमजुङको चिसङ्कु पुऱ्याएका

८२ हंसपुरे सुवेदी र स्थिरबाबु घिमिरे (सम्पा.), ‘चूडामणिदूत’ (मूललेखक : श्रीप्रसाद उपाध्याय), (पोखरा : डिठ्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृति प्रतिष्ठान, २०६३), पृ.क ।

८३ ऐजन ।

८४ ऐजन ।

८५ ऐजन ।

छन् । कवि कालिदासको 'मेघदूत' बाट प्रभावित भई नेपाली साहित्यमा दूत काव्य लेख्ने प्रचलन भयो । यसैक्रममा भ्रमरालाई दूत बनाएर 'भ्रमरदूत', पिकलाई दूतबनाएर 'पिकदूत', मेघलाई दूत बनाएर 'मेघदूत' जस्ता विभिन्न प्राणि वा प्राकृतिक वस्तुहरूलाई सन्देश वाहकका रूपमा प्रयोग गरी दूतकाव्य लेख्ने प्रचलन बढदै गयो । यसै परिपाटीमा मानवलाई दूत बनाएर श्रीप्रसाद घिमिरेले 'चूडामणिदूत' काव्यको रचना गरेका हुन् । चूडामणि कविको वास्तविक जीवनकै साथी हुन् । लमजुङ चिसङ्कुका छिमेकी साथी चूडामणि कविकै उमेरका हुन् । कविको वास्तविक जीवनमा १९ वर्ष उमेरमा १६ वर्षकी तरुनी श्रीमती घर छाडी आफू काठमाडौं बसेका बेला घरमा भएकी प्रेमिकासामु आफ्ना मनका वियोग-व्यथा खवरहरू सम्प्रेषण गर्न मित्र चूडामणिलाई प्रस्तुत गरिएको घटनालाई यस काव्यको मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ ।

तत्कालीन समयमा शृङ्गारका श्लोकहरूमा विशेष रूचि हुने र नेपाली भाषामा प्रायः यस्ता काव्यहरू पनि खडा नभएकाले यौटा काव्यको स्थान लिन सक्ता कि भन्ने सोचाइले यो 'चूडामणिदूत' काव्यको रचना गरेको कुरा कवि स्वयम्ले प्रस्तुत काव्यको भूमिकामा प्रस्ट्याएका छन् । यस काव्यको रचना १९९१ सालमा भए पनि प्रकाशन भने हालै मात्र अर्थात् २०६३ मा भएको देखिन्छ, जसको सम्पादन डा. हंसपुरे सुवेदी र स्थिरबाबु घिमिरेले गरेका छन् । यसरी श्रीप्रसादका हालसम्म प्रकाशित काव्यहरूलाई केलाउँदा रचनाक्रममा सबैभन्दा जेठो काव्य प्रकाशनमा सबैभन्दा कान्छो हुनपुगेको छ । यही 'चूडामणिदूत' खण्डकाव्यको विवेचना तलका उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ :

७.२ शीर्षकविधान

श्रीप्रसाद घिमिरेको 'चूडामणिदूत' खण्डकाव्य रचनाका दृष्टिले प्रथम मौलिक रचना भए पनि प्रकाशनका दृष्टिले वर्तमान सम्ममा अन्तिम कृति हो । चूडामणि व्यक्ति विशेष नाम हो । काव्य नायकले आफ्ना मित्र चूडामणिलाई सन्देश वाहक रूपमा प्रस्तुत गरी प्रियतमले आफ्नी प्रेयसी सामु पठाएको कवि कल्पित खवर नै प्रस्तुत काव्यको मुख्य विषयवस्तु भएकाले अभिधा अर्थमा हेर्दा शीर्षक अत्यन्तै सार्थक छ । १९ वर्षे यौवनावस्थाका काव्यनायकले १६ वर्षे प्रियतमालाई घरमा छोडेर आफू

बाहिर बस्दाको संस्मरण-सन्दर्भलाई प्रियतमा सामु लगिदिन साथी चूडामणिलाई दूतका रूपमा खडा गरी कविको आफ्नो अवस्थाका बारेमा गरिएको बयान नै यहाँ मुख्य रूपमा प्रस्तुत छ । यसरी काव्यको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै काव्यनायकले आफ्ना मित्र चूडामणिलाई सन्देश वाहकका रूपमा उभ्याएर आफ्ना भावनाहरू प्रस्तुत गरेकाले यसको शीर्षक 'चूडामणिदूत' सार्थक र सान्दर्भिक देखिन्छ ।

७.३ विषयवस्तु

काठमाडौँमा रहेको कविनायकले लमजुङ चिसङ्कुमा रहेकी आफ्नी प्रेमिकालाई सम्झी मित्र चूडामणिसँग ती प्रेमिकासम्म आफ्नो प्रणयसन्देश पुर्याइदिन गरेको अनुरोधको कथाप्रसङ्ग नै प्रस्तुत काव्यको मुख्य विषयवस्तु हो । यहाँ काव्यनायक अरूको लहै-लहैमा लागि हुत्तिदैं परदेशमा एकलै रुमलिएको र दुःखपाएको घटनालाई आख्यानान्तरमा रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । काव्यनायक र नायिकाका उमेरका बारेमा गरिएको प्रसङ्गबाट काव्यको सुरुवात यसरी भएको छ :

आफू विंशति वर्षमा चढ्नका लागि थिए तत्पर,
मानू इन्द्रसभा समान अधिकै शोभा भएको घर
इच्छा माफिक भोग गर्न पुग्ने आफ्नू सबै सञ्चय
खाली षोडश वर्षमा प्रियतमा राखी रहेकी वय ।

(‘चूडामणिदूत’, पूर्ववत्, श्लोक १)

प्रस्तुत काव्यमा कविले आफूलाई नायकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । काव्यबाट नायकको घरको स्थिति सम्पन्न भएको र रमाइलो गर्न मन माफिक खान लाउन पुग्ने पुख्र्यौली सम्पत्तिले गर्दा उनलाई कुनै कुराको कमी भएको देखिदैन । काव्यनायकको घरको रबाफ, खानदानी बैठक इन्द्रसभा समान भएको काव्यमा उल्लेख गरिएको छ । आफ्नो घरको अवस्था यस्तो सम्पन्न हुँदा हुँदै पनि चन्द्रमाजस्ती प्रियतमासँग रात-दिन आलिङ्गनमा रमाउँदै बसेको नायक ग्रहदशा बिग्रेर उल्का दशाले गर्दा साथीको लहै लहैमा घर छोडी परदेशी बन्नुपरेको प्रसङ्ग यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । आफ्ना घरको सुखभोग छोडेर परदेशमा दुःख पाएकाले बेला बेलामा घर संभेर

रुँदै एकलै जीवन विताउन बाध्य नायक आफ्ना मित्र चूडामणिलाई देख्दा अत्यन्तै खुसी हुन पुग्दछन् र छटपटाइको रुवाइ बन्द गरी चूडामणिसँग सहायता माग्न पुग्दछन् । तिमीले मेरो बिन्ती बुझेर दयालु बनी मेरा घर गई मेरी प्रियाका दुःखलाई हरण गरिदेऊ भनी नायकले मित्र चूडामणिलाई अनुरोध गरेका छन् । यसैगरी नायकले मित्र चूडामणिलाई दूतका रूपमा खडागरी आफ्ना वियोग-व्यथाहरू उनी समक्ष यसरी प्रस्तुत गरेका छन् । हे मित्र ! मेरो घर टाढा छ कि भनेर मनमा डर नलिनु लमजुङको चिसङ्कुस्थित ईशानेश्वर मन्दिर जहाँ तिमी जन्मेको थलो हो, तिमी त्यहीं जाऊ । तिमी जाँदा एक पन्थ दुई काम हुन्छ । एक त तिमीलाई भेट्दा तिम्री प्रिया पनि खुसी हुन्छिन् अर्को मेरी प्रियाले पनि तिमीबाट मेरो सन्देश पाउँदा अत्यन्त खुसी हुनेछिन् । तिमी सकेसम्म चाँडै त्यहाँ जाऊ तर ढिलो गर्‍यो भने तिमीले मेरी प्रियाको लास देख्नुपर्ला ।

नायक आफ्ना मित्रसँग भन्छन् - मेरी प्रियाले भ्यालको पर्दा खोली बाटातिर हेर्दा बाटामा पैदल हिँड्दै पुगेका तिमीलाई देख्दा उनी कति खुसी होलीन् । मध्याह्नको चर्को घाममा पनि तिम्रा पाइला अगाडि बढिरहुन् । नौला नौला ठाउँ र नयाँ नयाँ मानिसहरू देख्दै तिमी बाटो काट्ने छौ, रमाइलो अनुभव गर्नेछौ किनभने जीवन रिमिभिमि र उत्साह हो , प्राप्ति र पराक्रमको प्रतिफल हो । त्यसैले उत्साह, हिम्मत र कर्तव्यबाट कहिल्यै पनि विचलित नबन, लक्ष्यपूर्तिमा निर्भय साथ अघि बढ । हे मित्र चूडामणि ! अर्काको हितका लागि धैर्य गर्दै कर्म गरेमा भगवान् खुसी भई तिमीमाथि आशिषहरू बर्साउनेछन् ।

काव्यनायकले आफ्ना मित्र चूडामणिलाई काठमाडौं म्हाेपी, विष्णुमती, बालाजु (नीलकण्ठ) रानीवन, डुक्रनेपानी हुँदै पश्चिम तिर जाने पैदल मार्गबारे बयान गर्दै र बताउँदै लमजुङसम्म पुर्‍याएका छन् । यसक्रममा नायकले भनेका छन् । विष्णुमतीमा गएर नुहाउनाले मानिसको मनमा भएको ताप नाश हुन्छ । बालाजुको नीलकण्ठ दर्शन गरिसकेपछि त्यहीं अवस्थित सुन्दर रानीवनमा पुगी डुक्रनेपानीमा गई नुहाउन नबिर्सनु भनी संझाएका छन् । यसरी बाटो देखाउनेक्रममा नायकले आफ्ना मित्र चूडामणिलाई काठमाडौंदेखि लमजुङ चिसङ्कुसम्म पुग्दा बाटोमा पर्ने धर्मथली, जितपुर, खानीखोला,

बस्नेत पौवा, चतुराल, मालकोट, बरटार, त्रिशूली, चिलाउनेबास, थर्पु, खोप्लाङ, पाल्टुमटार, तार्कुघाट, सुन्दरबजार, खत्रेठाँटी, कोइरालाफाँट, भोर्लेटार जस्ता ठाउँहरूका बारेमा वर्णन गरेका छन् ।

यस क्रममा काव्यनायकले दूत चूडामणिसँग चिसङ्कुमा रहेको ईशानेश्वर मन्दिरका बारेमा यसरी भनेका छन् -ईशानेश्वर भगवान् शिवको काखमा रहेको करापुटार, चिसङ्कु नामले विख्यात छ । जहाँ प्रत्येक दिन ब्रम्हमुहूर्तमा शिवजीमा जलधारा चढाउँदै रुद्रीपाठ गरी शिवार्चना तथा आरती गरिन्छ । यही ईशानेश्वर मन्दिरका वरिपरि फुलेका विभिन्न फूलका बास्नाले तिम्रो मन छुनेछ । यस्ता ठाउँहरूको दर्शन गरेपछि तिम्री पारी तर्नू । यहाँ सम्म आइपुग्दा ‘चूडामणिदूत’को पूर्वदूत टुङ्गिएको छ ।

उत्तरदूतमा मिदिमखोला तरेपछिको मार्ग र त्यहाँका विशेषताहरूको वर्णन गरिएको छ । यस क्रममा काव्यनायकले आफ्ना दूत चूडामणिलाई मिदिमखोला तरे पछि आउने स्थानहरूको वर्णन गरेका छन् । उनी भन्छन् -मिदिमखोला पुगेपछि गणेश देवताको दर्शन गर्नु । यसपछि तिम्री बडहरेडाँडा हुँदै गएपछि फलफूलको सुगन्ध चलेको सफा चोकमा पुग्नेछौ जहाँ मेरो रमणीय घर छ भन्दै काव्य नायकले आफ्ना मित्र चूडामणिसामु आफ्नी पियारीको यसरी वर्णन गर्छन् -राता ओठ, अनारका दाना जस्तै मिलेका दाँत, हरिणका जस्ता ठूला आँखा, पातलो कम्मर भएकी वियोगिनी मेरी पियारीलाई तिम्रीले देख्नेछौ । ग्रीष्म ऋतुको प्रचण्ड गर्मी र आफ्ना प्रियको विछोडले आत्तिएकी मेरी प्राणप्यारी मेरै प्रतीक्षामा हरपल दिन गन्दै औला भाँचेकी होलिन् । आफ्ना सङ्गीसाथीहरू जोडी बन्दै हिँडेको देख्दा मन थाम्न नसकेर छाती पिट्दै आफूलाई अभागिनी संभेर रँदि हुन् । त्यसैले हे मित्र ! मेरी प्रियालाई सम्झाइदेउ ।

काव्यनायक भन्छन् - हे मित्र ! जब तिम्रीलाई मेरी पियारीले देखिन् तब सुरुमा त भुक्कीएर आफ्नै पति संभेर हेर्लिन् तर जब तिम्रो सामु पर्लिन् तब उनी फरक्क मुख फर्काउलिन् । त्यसैवेला “म तिम्रो पति त होइन तर पनि तिम्रै पतिको साथी हुँ । तिम्रै पतिले पठाएको खबर लिएर आएको छु । उकाली-ओराली र चर्को घाम पनि नभनी तिम्रै दुःख बुझेर खबर ल्याइदिएको छु” भन्दै मेरी प्रिया सामु भन्नु

भनी काव्यनायकले चूडामणिलाई आफ्नो खबर भनेका छन् । काव्यनायक सपनामा पनि आफ्नी प्रियालाई देखेर साँच्चै हो कि भनी उठ्दा कोही नदेख्दा रुन पुग्छन् । आफ्नी प्रिया बिना शरीर आधा भईसकेको र दिन पनि औंसीको रातजस्तै अँध्यारो भइरहेको छ, भन्दै काव्यनायक आफ्ना मनका कथाव्यथाहरू सन्देशवाहक चुडामणि मार्फत आफ्नी प्रिया सामु खुलस्त राखिदिनु भनी अराउँछन् ।

काव्यनायकले दुःखपछि सुख र विछोडपछि मिलन अवश्य नै हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वास राख्दै नायिकालाई धैर्य गर्नका लागि चूडामणि मार्फत यसरी खबर पठाउँछन् - सीताले रामको प्रतीक्षा गरेजस्तै तिमीले पनि धैर्यताका साथ मेरो प्रतीक्षा गर्नु । धर्ममा मन लैजानू । रामायण पढ्दै मनलाई भुलाउनु । उल्कादशाबाट उम्किनेबित्तिकै यन्यत्र नभुली रसलोभी कीरा पुतली जस्तै बनी उडी छिटो-छिटो गरी तिमीसँगको मिलनमा आइपुग्नेछु । जसले गर्दा हाम्रो उपलब्धीपूर्ण अपूर्व प्रेममिलन सार्थक बन्नेछ, सुखद हुनेछ । अनि संघर्षबाट प्राप्त उपलब्धिको प्रतिफल चम्किलो उज्यालो अर्थात् उल्लास र खुसीमा आनन्दमयी रातको रमाइलो जुनेलीमा गदगद् बनी हामी फुर्किने छौं । दुवैजना आ-आफ्नो बाधाबाट मुक्त भई दिलैदेखि आनन्दका साथ तृष्णा मेट्नेछौं भनी काव्यनायकले आफ्ना मित्र चूडामणि मार्फत प्रेयसी सामु खबर पठाउँदै कविले काव्यको अन्त्य यसरी गरेका छन् :

राख्यौ धैर्य भने बनी पुतलिका मानू पँखेटा सरी

जोडी अङ्ग अनङ्गको सकल त्यो बाधा निकालागरी

हेरौंला नृपजुद्धको चहकिलो राम्रो सफा चाँदनी

पल्टौंला भई भित्र गद्गद् सधैं त्यै चाँदनीमा मनी

(पूर्ववत्, उत्तरदूत, श्लोक ६०)

मानिसको सबैभन्दा ठूलो शत्रु रोग हो र वियोग व्यथाले मानिसलाई रोगी बनाउँछ । यहाँ प्रियसीको सम्झनाले प्रेमी/नायक तड्पिएका छन् । प्रेयसीको सम्झनाले पिरोलिएका काव्यनायक विरह प्रवासमा उत्कण्ठित बनी मानसिक सन्तापद्वारा व्याकुल बनेका छन् । यस अवस्थामा काव्य नायकले आफ्ना मित्र

चूडामणिलाई दूत बनाई प्रियतमा सामु स-कुशल खबर पठाएको घटना यहाँ प्रस्तुत छ । संयोग अवस्थामा प्रेम आदर्शमय मानिन्छ भने वियोगमा त्यही प्रेम भनै गाढा बनेर रहेको हुन्छ । यहाँ कविले बैस भरिएको मान्छे तमतमाउदो यौवन उल्लासले जब आकुलित बन्छ, तब उसका लागि विधाताले नव यौवनारूप शक्ति समर्पित गराउँछ भन्ने भाव सङ्केत गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत काव्यमा १९९० साल आसपासको नेपाली ग्रामीण जीवनशैली परिवेश, प्राकृतिक परिवेशको प्रसङ्गरूप मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कविले यहाँ काठमाडौँदेखि लमजुङ चिसङ्कुसम्म पैदल यात्रा गर्ने कुनै पनि यात्रीका लागि बाटो देखाएका छन् । यहाँ कवि भाग्यवादी बन्दै यो सारा लेखालगन हो, आफ्ना भाग भोग हो, जसरी पनि मानिसले यस्ता क्षणहरू पार गर्नेपछि भनेका छन् । कविले मानिसले धर्म त्यागी अधर्म तर्फ कदापि लाग्न हुँदैन, सुख-दुःख, उन्नति अवनति भन्ने कुरा चक्र भैं आफ्नै नियम अनुसार घुमिरहने विषय हुन्, दुःखपछि सुख अवश्यै मिल्छ भन्ने सोचेर मानिसले धैर्य लिनुपर्छ भन्ने जीवन मूलक सन्देश पनि यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् ।

७.४ पात्रविधान

‘चूडामणिदूत’ खण्डकाव्यको विषयवस्तुमा कथाको शृङ्खलाबद्धता छ । यो आख्यानयुक्त खण्डकाव्य हो । यस काव्यको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै १९ वर्षका युवा नायकले १६ वर्षकी आफ्नी नायिकालाई घरमा छोडी आफू परदेशमा रहँदाको वियोग व्यथा प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ नायक र नायिकाका तड्पाइलाई नायकको एकलापीय अभिव्यक्ति ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ नायिकाको छट्पटाइको स्थिती पनि नायककै तर्फबाट प्रस्तुत गरिएको छ । तर पनि मुख्यरूपमा नायक नायिका दुवैका विरह व्यथालाई चित्रण गरिएकाले यहाँ मुख्यपात्र नायक र नायिका रहेका छन् । भने नायकले सन्देशवाहक दूतका रूपमा आफ्ना मित्र चूडामणिलाई उभ्याएकाले सहायक पात्रका रूपमा चूडामणि उपस्थित छन् । नायकको वियोगव्यथाको चित्रणलाई यहाँ मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । यसमा मुख्य पात्रहरू घटनासँग अन्तर्सम्बद्ध भएका देखिन्छन् । यहाँ नायकले नायिकालाई प्रिया, प्रिय, प्रियतमा, भाइबुहारी (आफ्ना मित्रकी), प्यारी, सुमुखी आदि नामले सम्बोधन गरेको पाइन्छ भने नायकले आफूलाई

प्रेमी, पति, प्राण, स्वामी आदि नामले चिनाएका छन् । त्यसैगरी सहायक पात्रलाई यहाँ चूडामणि, मित्र, सखे जस्ता नामले सम्बोधन गरिएको छ । प्रवृत्तिका रूपमा हेर्दा यहाँ रहेका सबै पात्र अनुकूल प्रवृत्तिका छन् भने आवद्धताका आधारमा पनि ३ वटै पात्र बद्ध पात्रका रूपमा रहेका छन् । यहाँ काव्यका प्रमुख पात्रका चारित्रिक विशेषताको मात्र विवेचना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

७.४.१ काव्यनायक

प्रस्तुत काव्यका प्रमुख पुरुषपात्र काव्यनायक हुन् । यहाँ कविले अप्रत्यक्ष रूपमा आफूलाई काव्यनायक बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् । आफूलाई प्रेमी/पतिको रूपमा उपस्थित गरेर यहाँ नायकले नायिकाको विछोडमा तड्पिएको घटना नै मुख्य रूपमा वर्णन गरेका छन् । १९ वर्षका काव्यनायक आफ्नी १६ वर्षकी पत्नीलाई घरमा छोडेर एकलै परदेशमा वियोगी भई छट्पटिएको घटनालाई प्रस्तुत काव्यको मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । यहाँ नायक आफ्नी प्रयसीलाई अत्यन्तै माया गर्ने प्रेमीका रूपमा देखापरेका छन् । हरेक क्षण आफ्नी पत्नीको नाम जप्दै विछोडका दिनहरू कटाएर मिलनको घडी कुरेर बसेका नायक पत्नी वियोगमा पागलजस्तै बनेका छन् तर पनि सुखद मिलनको आशा लिएर भविष्यको प्रतीक्षा गर्नुपर्ने कुराको आश्वासन आफूले आफैलाई र आफ्नी प्रियतमालाई पनि दिएका छन् ।

७.४.२ काव्यनायिका

प्रस्तुत काव्यमा नायिकाको भावना नायककै माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । काव्यनायक परदेशमा र नायिका घरमा बस्दा वियोग व्यथाले छट्पटिएकी नायिकाको अवस्था नायकले नै वर्णन गरेकाले यो काव्य नायकको एकालापिय प्रस्तुतिका रूपमा प्रकट भएको छ । यहाँ काव्यनायककी पत्नीलाई पतिव्रता, सहनशीला, शुशीला र आफ्ना पति परदेशमा रहँदा पनि पतिकै नाम जपेर घरगृहस्थी धान्ने नारी चरित्रका रूपमा परिकल्पना गरिएको छ र तिनलाई सत् चरित्र भएकी नारी पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ । उनी आफ्ना पतिका प्रतीक्षामा दिन गन्दै बस्न बाध्य भएको अवस्थाको परिकल्पना स्वयम् नायक/पतिका तर्फबाट गरिएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा काव्यनायिकाका मनका भावना पनि काव्यनायककै परिकल्पनाबाट प्रस्तुत गरिएकोले यो काव्य एकालापिय अभिव्यक्ति ढाँचाको देखिएपनि यहाँ नायिका र सन्देशवाहक चूडामणिको उपस्थिति बिना कथावस्तु पुरा हुन सक्दैन । यसर्थ प्रस्तुत काव्यका नायक, नायिका र चूडामणि ३ जनाको उपस्थिति अनिवार्य देखिन्छ । यस काव्यका नायकले भोग्नुपरेको परिस्थिति कवि श्रीप्रसाद घिमिरेका वास्तविक जीवनमा पनि देखिएको र कविका जीवनमा चूडामणि नामका साथी छिमेकीका रूपमा भएकाले पनि प्रस्तुत काव्यका नायक स्वयम् कवि नै हुन् भन्न सकिन्छ । समग्रमा यहाँ प्रयुक्त पात्रहरू विषयवस्तु अनुरूपकै देखिन्छन् ।

७.५ संरचनाविधान

श्रीप्रसाद घिमिरेद्वारा रचित ‘चूडामणिदूत’ खण्डकाव्यलाई बाह्य तथा आन्तरिक संरचनात्मक दृष्टिले हेर्दा यसलाई पूर्वदूत र उत्तरदूत गरी दुई भागमा संरचित गरिएको छ । पूर्वदूत भनेर काव्यको सुरुमै उल्लेख गरिएको छैन तर कृति पढ्दै जाँदा ७५ श्लोकपछि इति पूर्वदूत भनिएको र त्यसपछि उत्तरदूत भनी फेरि श्लोक सङ्ख्या १ देखि गणना गरिएको छ । यसै आधारमा हेर्दा यो खण्डकाव्य पूर्वदूत र उत्तरदूत गरी दुई भागमा बाँडिएको छ । यस खण्डकाव्यमा जम्मा १३५ श्लोक रहेका छन् । र ती सबै श्लोकहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएका छन् । पूर्वदूतमा ७५ श्लोक र उत्तरदूतमा ६० श्लोक छन् । पूर्वदूतमा काव्यनायकले आफ्ना मित्र चूडामणिलाई काठमाडौँदेखि लमजुङ चिसङ्कुसम्म पुग्दा बाटोमा पर्ने ठाउँहरूको उल्लेख गरेका छन् भने उत्तरदूतमा काव्यनायक कै घरवरिपरिको वातावरण काव्यनायिकाको सौन्दर्य र नायक-नायिका दुवैको प्रतीक्षाको क्षणको वर्णन गरेका छन् । यसरी यहाँ कथावस्तुलाई दुई सर्गमा संयोजित गरी पूर्ण बनाइएको छ ।

७.६ कथनपद्धति

श्रीप्रसाद घिमिरेको ‘चूडामणिदूत’ काव्यमा काव्यनायकले नायिका समक्ष मित्र चूडामणि मार्फत पठाएका प्रणय सन्देश प्रथमपुरुष शैलीमा प्रस्तुत भएको छ । यहाँ प्रस्तुत १९ वर्षे काव्यनायक कवि श्रीप्रसाद घिमिरे नै हुन् । त्यस्तै १६ वर्षे

काव्यनायिका कविकै पत्नी हुन् । यहाँ कविले आफ्ना कथनलाई अरूपात्र खडा नगरी प्रथमपुरुषका ढाँचामा एकालापीय रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । कविका कथन कवि आफैं बद्ध भई प्रस्तुत गरेकाले यो काव्य कविप्रौढोक्तिका ढाँचामा आवद्ध भएको देखिन्छ । यस प्रथमपुरुष कथनपद्धतिमा कतै वर्णनात्मक विधि र कतै मनोवादात्मक विधि अपनाइएको पाइन्छ । प्रस्तुत काव्यमा कविले आफ्ना भावनाहरूलाई दूतको परिकल्पना गरी काल्पनिक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ प्रस्तुत गरिएका नायिकाका भावनाहरू पनि कवि कल्पित वर्णित भएका छन् । यसरी प्रस्तुत काव्यमा कविका भावना कविमार्फत प्रस्तुत भएकाले यो काव्य प्रथमपुरुष शैलीमा आवद्ध देखिन्छ ।

७.७ अलङ्कारविधान

अलङ्कार योजनाका दृष्टिले हेर्दा प्रस्तुत 'चूडामणिदूत' काव्यमा उपमा, उत्प्रेक्षा, भ्रान्तिमान, रूपक, अतिशयोक्ति स्वभावोक्ति जस्ता अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । यहाँ काव्यनायकले सन्देशवाहक चूडामणिलाई आफ्ना सन्देश लैजानेक्रममा ग्रीष्म ऋतुको प्रचण्ड गर्मी र हतारिँदै मेरा समाचार बोकी हिँड्दा तिम्रा अनुहार जपाकुसुम फूल जस्तै रातो हुनेछ । तिम्री राता-राता गाला बनाउँदै त्यहाँ पुग्दा त्यहाँका नयाँ युवतीहरू लोभिएर तिम्रीलाई हेरिरहनेछन् भन्ने भनाइमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छः

ह्वौला लाल सखे ! जपाकुसुम भैं हेरेर देखुन् जब

सारा पौरवधू नयाँ युवतिमा होला ठूलो गौरव ।

(पूर्ववत्, पूर्वदूत, श्लोक १४)

यसैगरी यस काव्यमा प्रयुक्त उत्प्रेक्षा अलङ्कारको उदाहरणः

हेर्दामा तिमिम उनै युवतिले मानू चखेवी बनी

लागीहाल्दछ बस्नमै मन सखे ! औलै भए ता पनि

(पूर्ववत्, श्लोक ४९)

प्रस्तुत काव्यका नायकलाई आफ्नी प्रेयसीको बिछोडले तड्पिएको अवस्थामा राती विस्तारामा उडुसले रोक्दा पनि आफ्नै प्रेयसीका सुन्दर हातले चिमोटिएको भ्रम पर्दछ भन्ने भनाइमा भ्रान्तिमान अलङ्कारको प्रयोग भएको छ :

कैले चट्ट चिमोटियें कि करले भन्ने भलक् ठान्दछू

तिम्रै सुन्दर हात हुन्कि भनी हातै लगी छाम्दछू

फेला पार्दछू हातले उडुस यो धिक्कार मानीकन

थाल्छू आँसु खसाली बर्बर मुटू मिच्दै तुरून्तै रून ।

(पूर्ववत्, उत्तरदूत, श्लोक ५३)

यसैगरी यहाँ प्रयोग भएको रूपक अलङ्कारको एउटा उदाहरण यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

हेर्ला शत्रु समानका तिमितिरे लाटोक्वसेरो पनी

केहो उज्ज्वल यो भनेर डरले हे मित्र चूडामणि !

(पूर्ववत्, उत्तरदूत, श्लोक ९)

यसरी विविध अलङ्कारको प्रयोगले 'चूडामणिदूत' काव्य सुन्दर बनेको छ ।

७.८ लय तथा भाषाशैली

श्रीप्रसाद घिमिरेद्वारा रचित 'चूडामणिदूत' छन्दोबद्ध काव्य हो । यहाँ कविले सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरेका छन् । दुई सर्गमा विभाजित प्रस्तुत काव्यमा रहेका जम्मा १३५ श्लोकहरू सबै शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएका छन् । यो वार्षिक छन्दको काव्य भएकोले छन्दप्रति कवि सचेत देखिन्छन् । कवि सचेत हुँदाहुँदै पनि यहाँ कतै-कतै व्याकरणगत अनुशासन कायम गर्न नसकेका पनि देखिन्छन् । जसले गर्दा कतै छन्दगत व्यवधानमा पद तथा पदावली विगानुपने अवस्था पनि आइपरेको अथार्थता यहाँ पाइन्छ । जस्तै खुसिलो थकुवा, खोंचको खच, थाकेता, पिको आदि । यस काव्यको सुरुदेखि अन्तिमसम्मका सबै श्लोकहरूमा अन्त्यानुप्रासको आयोजना गरिएकाले यो कृति लयात्मक बनेको छ ।

यस 'चूडामणिदूत' खण्डकाव्यमा प्रयुक्त भाषा र अभिव्यक्ति शैलीलाई हेर्दा श्रीप्रसाद घिमिरेले तत्सम, तद्भव तथा भर्रा नेपाली शब्दावलीको सन्तुलित प्रयोग गर्दै आफ्नो भाषा शैलीको निर्माण गरेको देखिन्छ । यहाँ कविले सन्ध्याकाल, चन्द्र, शशी, रवि, षोडश, विंशति, वय, लोचन, नेत्र, पाद, गृष्म, हर्ष, मित्र, तमासा, रस्ता जस्ता तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । यसका साथै प्रस्तुत काव्यमा आँखा, मन, हात, पात, सपना, जपना, हँसी, कोइली, बेनि, दयालु, वृक्षादि, नवीना जस्ता तद्भव, शब्दहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसका साथै कविले पटूका, चौतारो ठाँटी, खुसीलो, टुँडाल, मुटुरो, मोठ, लेटनु, बहाड, उनस, भिमी, लोटनु जस्ता भर्रा नेपाली शब्दावलीको प्रयोग गरेका छन् । यस बाहेक प्रस्तुत काव्यमा कविको स्थानीय भाषाको पनि प्रभाव परेको देखिन्छ । यहाँ प्रयुक्त भाषा र अभिव्यक्त शैलीलाई हेर्दा कविले तत्सम, तद्भव तथा भर्रा नेपाली शब्दावलीको प्रयोग गर्दै आफ्नो भाषाशैलीको निर्माण गरेको देखिन्छ । प्रस्तुत काव्यका प्रत्येक श्लोकमा पंक्तिगत अन्त्यानुप्रासको अनुशासनलाई स्वीकार गरिएको छ । यसरी हेर्दा 'चूडामणिदूत' काव्य कविको पहिलो रचना भएपनि छन्दोबद्ध र लयात्मक दृष्टिले सफल देखिन्छ भने यहाँ प्रयुक्त विभिन्न स्रोतका भाषाका शब्दहरूको प्रयोगले सुन्दर बन्न पुगेको छ ।

७.९ निष्कर्ष

रचनाक्रमका दृष्टिले हेर्दा श्रीप्रसाद घिमिरेको पहिलो रचना 'चूडामणिदूत' १९९१ हो । आफ्ना साहित्यिकयात्राको प्रथम प्रहरमा पहिलो रचनाको रूपमा कविद्वारा यो सृजना प्रस्तुत गरिएको हो । कविका आधादर्जन भन्दा बढी साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशित छन् । यसैक्रमको सन्देशकाव्य हो । 'चूडामणिदूत' । प्रस्तुत काव्यका नायक कवि स्वयम् बनेका छन् । किनभने कविका व्यावहारिक जीवनतर्फ दृष्टि दिँदा प्रस्तुत काव्य रचनाका समयमा कवि १९ वर्ष उमेरमा भर्खरै विवाह गरेकी १६ वर्षे नवदुलही घरमा छाडी आफू काठमाडौँमा एकलै बसेका थिए । त्यसै समयमा आफ्ना घनिष्ट मित्र चूडामणिलाई सन्देशवाहकका रूपमा खडागरी आफ्ना वियोग व्यथाका खबरहरू आफ्नी प्रियासामु पठाउन अनुरोध गरेको घटना कविले परिकल्पना गरेका छन् । यसर्थ प्रस्तुत काव्यका नायक कवि नै हुन् र नायिका कविकै पत्नी हुन् । प्रस्तुत काव्यमा बैस

भरिएको यौवन अवस्थाका प्रेमी, प्रेमिकाहरू एक आपसमा छुट्टिएर बस्दाका वियोग व्यथालाई मुख्य विषय बनाइएको छ । धारागत दृष्टिले हेर्दा विप्रलम्भ शृङ्गारलाई अनुसरण गरिएको यस काव्यमा उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, स्वभावोक्ति, अतिशयोक्ति, भ्रान्तिमान आदि जस्ता अलङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको छ । शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचित प्रस्तुत काव्यका प्रत्येक श्लोकमा अन्त्यानुप्रासको अनुशासनलाई स्वीकार गरिएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा काव्यनायकद्वारा आफ्ना दूतलाई सिद्धिदाता भगवान् गणपतिको सादर दर्शन गराई निर्विघ्न यात्राको कामना गर्नु, भगवान्, शिवको अस्त्र त्रिशूलको भेदनबाट बनेकी त्रिशूली गङ्गाको जल सेचन गरी मङ्गलकामनाका साथ बाटो लाग्नु भन्ने जस्ता कुरा आध्यात्मिक भावनाका सङ्केत हुन् । यस काव्यको अन्त्यतिर कवि भाग्यवादी बन्दै यो सारा लेखालगन हो, आफ्नो भागभोग हो । जसरी पनि मानिसले हरेक समस्या पार गर्नेपर्छ । जे सुकै भएपनि मानिसले धर्म त्यागी अधर्मतिर मनलाई लैजानु हुदैन । तल माथि, सुख-दुःख, उन्नति अवनति आदि सबै कुरा चक्रजस्तै गरी घुमिरहने विषय हुन् । दुःखपछि सुख अवश्य नै मिल्छ भन्ने आशा गर्दै आफैँले धैर्य लिनुपर्छ भन्ने भावना यहाँ सार सन्देशका रूपमा व्यक्त गरिएको छ ।

आठौँ परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

लमजुङ चिसङ्कुका श्रीप्रसाद घिमिरे (वि.सं. १९७२-२०५५) का काव्यकृतिहरूको अध्ययनसँग सम्बन्धित यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा शोधशीर्षक, शोधकार्यको प्रयोजन, विषय परिचय, समस्या कथन, उद्देश्य, पूर्वकार्यको विवरण, अध्ययनको औचित्य, क्षेत्र र सीमा, सामग्रीसङ्कलन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा परिचय दिइएको छ । दोस्रो परिच्छेदमा श्रीप्रसाद घिमिरेको जीवनी र व्यक्तित्वको संक्षिप्त परिचय दिइएको छ । यसैगरी तेस्रो परिच्छेदमा श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्ययात्रा र काव्यप्रवृत्ति प्रस्तुत गरिएको छ भने चौथो परिच्छेददेखि सातौँ परिच्छेदसम्म कालक्रमिक रूपमा घिमिरेका खण्डकाव्यहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

‘श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यकृतिहरूको अध्ययन’मा केन्द्रित प्रस्तुत शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा घिमिरेको पहिलो प्रकाशित काव्य ‘वैराग्य कल्पतरु’ (२००२) को विश्लेषण गरिएको छ । राजा भर्तृहरिद्वारा लिखित ‘वैराग्यशतक’को विषयवस्तुमा आधारित प्रस्तुत काव्यमा सांसारिक जञ्जालको ज्वालामा तड्पिरहेको मानवहृदयलाई शान्ति दिनु छ भने वैराग्यलाई नै अङ्गाल्नुपर्छ भन्ने भावना व्यक्त गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यमा अनुकूल चरित्रका रूपमा राजा भर्तृहरि छन् भने प्रतिकूल चरित्रमा रानी भानुमती रहेकी छन् । यिनै दुई मुख्य पात्रका संवादबाट काव्यको विषयवस्तु अधि बढेको छ । चार पुष्पमा विभाजित यस काव्यमा राजा र रानीका भनाईलाई संवादात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस काव्यमा जीवनजगत्का विषयसुख व्यर्थ हुन् र जीवनमा महत्वपूर्ण तत्त्व भन्नु नै वैराग्य हो भन्ने धारणा व्यक्त गर्दै कविले समग्रमा प्रकृति, ईश्वर र वैराग्य चेतनाका बीचमा समीकरण गरी आध्यात्मवादी वैराग्य चिन्तनका भावनाहरूलाई अभिव्यक्त गरेका छन् ।

यस शोधपत्रको पाँचौँ परिच्छेदमा घिमिरेको दोस्रो प्रकाशित खण्डकाव्य ‘मानवधर्म’ (२०२२) को विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यको विषयवस्तु अन्तर्गत

एक मानवले अर्को मानवमाथि गर्नुपर्ने व्यवहारका साथै हरेक मानवले पालना गर्नुपर्ने धर्मका बारेमा वर्णन गरिएको छ । यहाँ कथाको शृङ्खलित इतिवृत्त नभई मानवले गर्नुपर्ने धर्म र कर्तव्यका बारेमा पति र पत्नीका माध्यमबाट संवादात्मक रूपमा कथ्य विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ । अनुकूल प्रवृत्तिका यिनै दुई पात्रका माध्यमबाट अधि बढेको प्रस्तुत काव्य आठ तरङ्गमा विभाजित छ । मानव जीवनमा पालना गर्नुपर्ने व्यवहारोपयोगी कुराहरू प्रस्तुत गरिएको यस काव्यमा पतिव्रता, पत्नीव्रत र समाजसेवा, मानवसेवा र राष्ट्रसेवाका साथै औषधोपचारका विधिबारे पनि वयान गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको छैटौँ परिच्छेदमा घिमिरेको प्रकाशित तेस्रो काव्य 'छाया-मेघदूत' (२०२२) को विश्लेषण गरिएको छ । माहाकवि कालिदासको 'मेघदूत'लाई नेपालीमा जस्ताको त्यस्तै छायानुवाद गरी तयार पारिएको 'छाया-मेघदूत' काव्यका विषयवस्तु, पात्र, छन्द, संरचना आदि सबै कालिदासको 'मेघदूत'बाट नै अनुशरण गरिएका हुन् । प्रस्तुत 'छाया-मेघदूत' घिमिरेको अनूदित रचनामात्र हो तापनि यसले पनि घिमिरेको काव्य सृजना सामर्थ्यलाई प्रस्तुत गरेकै छ । श्रीप्रसाद घिमिरेको अनुवाद कलालाई नियाल्दा यस कृतिमाफत् उनी प्रतिभाशाली अनुवादकका रूपमा देखा परेका छन् ।

प्रस्तुत शोधपत्रको सातौँ परिच्छेदमा 'चूडामणिदूत' खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । कालिदासको 'मेघदूत'बाट प्रभावित भई कविले यस काव्यको रचना गरेको देखिन्छ । आफ्ना वास्तविक जीवनमा आफ्नी नवविवाहिता पत्नीलाई घरमा छाडी आफू एकलै परदेशमा बस्नु परेको स्थितिमा कविले आफ्ना तारुवयका विरह-व्यथाहरू प्रेमिकासामु पठाउनका निम्ति साथी चूडामणिलाई सन्देश वाहकदूतका रूपमा परिकल्पना गरी प्रस्तुत काव्यको रचना गरेका छन् । समग्रमा मानिसका जीवनमा तल-माथि, सुख-दुःख, उन्नति-अवनति आदि चक्रजस्तै गरी घुमिरहने विषय हुन् र दुःखपछि अवश्य नै मिल्छ भन्ने आशा राखी कविले हरेक मानिसले जीवनमा धैर्य लिनुपर्छ भन्ने भावना यस काव्यमा सारसन्देशका रूपमा व्यक्त गरेका छन् ।

यस शोधपत्रको आठौँ परिच्छेदमा शोधपत्रको उपसंहार र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

श्रीप्रसाद घिमिरेका काव्यकृतिहरूको अध्ययन गर्दा उनमा विभिन्न किसिमका विशेषताहरू पाइन्छन् । उनले आफ्ना काव्यकृतिको नामकरण गर्दा 'वैराग्य कल्पतरु' र 'मानवधर्म'मा विषयवस्तुलाई आधार बनाएका छन् भने 'छाया-मेघदूत' कालिदासको 'मेघदूत'को छायानुवाद भएकाले मूलकाव्यमा 'छाया' थपेर नामकरण गरेका छन् । 'चूडामणिदूत' काव्यमा भने उनले काव्यका सन्देश वाहकपात्रका नामबाट नामकरण गरेका छन् ।

घिमिरेले विविध विषयमा काव्यहरूको रचना गरेका छन् । वैराग्य जस्तो जटिल विषयलाई लिएर पनि 'वैराग्य कल्पतरु' जस्तो रचना गर्न सक्नु घिमिरेको मूल वैशिष्ट्य हो । मानव जीवनका व्यवहारोपयोगी कुराहरू प्रस्तुत गरिएको 'मानवधर्म'मा कविको वैचारिक दृष्टि उत्कृष्ट देखिन्छ । 'छाया-मेघदूत' घिमिरेको अनूदित काव्य भए पनि यसले उनको काव्यसृजनासामर्थ्यलाई प्रस्तुत गरेकै छ । दूतकाव्यपरम्परामा विभिन्न प्राणी वा प्राकृतिक वस्तुहरूलाई सन्देश वाहकका रूपमा प्रयोग गरी दूतकाव्य लेख्ने परिपाटी रहिआएकामा उनले मानवलाई दूत बनाएर दूतकाव्यको रचना गराका छन् । 'चूडामणिदूत'को विषयवस्तुलाई हेर्दा कवि प्रणयका आवेग प्रस्तुत गर्ने कलामा सफल देखिन्छन् । उनका चारओटा रचनाहरूमध्ये 'मानवधर्म' कथाको श्रृङ्खलित इतिवृत्त नभएको आख्यानरहित काव्य हो भने अन्य तीनओटै रचना आख्यानयुक्त हुन् । उनका सबै रचनामा पात्रको सीमित प्रयोग भएको देखिन्छ । उनले विषयवस्तुलाई संरचित गर्दा त्यसमा विविधता देखाएका छन् । 'वैराग्य कल्पतरु'मा सर्गलाई 'पुष्प' भनिएको छ । 'मानवधर्म'मा सर्गलाई 'तरङ्ग' भनिएको छ । 'छाया-मेघदूत' र 'चूडामणिदूत'मा पूर्वदूत र उत्तरदूत गरी विभाजन गरिएको छ । उनका रचनामा प्रयुक्त कथनपद्धतिलाई हेर्दा 'चूडामणिदूत'मा कविप्रौढोक्ति र यसबाहेकमा अरू काव्यमा कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति कथनपद्धतिको प्रयोग गरेको देखिन्छ । घिमिरे अलङ्कारकै निम्ति काव्यसृजना गर्ने कवि नभए तापनि उनका रचनामा विविध अलङ्कारको सुन्दर प्रयोग भएको पाइन्छ । भर्रा नेपाली शब्दहरूको सुहाउँदो प्रयोग गर्नुका साथै तत्सम र तद्भव शब्दको सन्तुलित उपयोग गर्नु उनका काव्यात्मक वैशिष्ट्य हो । कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालाई गुरु मान्ने श्रीप्रसाद घिमिरेले आफ्ना रचनामा लेखनाथीय काव्यधारालाई अँगालेको पाइन्छ । यस आधारमा उनी परिष्कारवादी धाराका काव्यकार हुन् भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भविवरण

सन्दर्भ पुस्तकसूची

१. अवस्थी, महादेव, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, काठमाडौँ : एकता बुक्स, २०६१ ।
२. घिमिरे, श्रीप्रसाद, वैराग्य कल्पतरु, द्वि.सं. पोखरा : सिग्देल प्रेस, २०५९ ।
३. घिमिरे, श्रीप्रसाद, मानवधर्म (प्रथम खण्ड), वाराणसी : दि कमर्शियल प्रिन्टिङ्ग वर्क्स गायघाट, २०२२ ।
४. घिमिरे, श्रीप्रसाद, छाया-मेघदूत, काशी : हितचिन्तक प्रेस, २०२२ ।
५. घिमिरे, श्रीप्रसाद, चूडामणिदूत, काठमाडौँ : श्री स्टार प्रिन्टिङ्ग प्रेस, २०६३ ।
६. प्रधान, शिवकुमार, मेघदूत, पोखरा : अमर भवन, २०१५ ।
७. लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६० ।
८. शर्मा, मोहनराज र लुइटेल् खगेन्द्रप्रसाद, पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६१ ।
९. _____, शोधविधि, तृ.सं. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०६२ ।
१०. त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.), नेपाली कविता भाग ४, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०४५ ।

सन्दर्भ पत्रपत्रिकासूची

१. अधिकारी, गायत्रीदेवी, 'पुरुष र महिलाको मेलको कडी विषयवासना', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।

२. अधिकारी, रविलाल, “ भागवतकल्पतरु’ : संक्षिप्त अवलोकन’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।
३. अधिकारी, श्रीकान्त, ‘जीवनीसंग जोडिएको इतिहास’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।
४. खनाल, श्रीभद्र, ‘श्रीप्रसाद : मैले जस्तो चिनें, जस्तो जानें’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।
५. पन्त, भरतराज, ‘वैराग्य कल्पतरुको पूर्वापर’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।
६. पराजुली, केशवराज, ‘स्व.डि. श्रीप्रसाद जी’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।
७. शर्मा, विद्यावती, ‘मानवधर्म’(प्रथम खण्ड) संक्षिप्त अवलोकन’, डिट्ठा श्रीप्रसाद उपाध्याय स्मारिका, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०६१ ।
८. पराजुली, केशवराज, (सम्पा.), डिट्ठा श्रीप्रसाद उपाध्याय स्मारिका, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०६१ ।
९. सुवेदी, केशव, ‘श्रीप्रसाद उपाध्यायको अनूदित काव्य ‘छाया-मेघदूत’ ’ डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।
१०. सुवेदी, पुरुषोत्तम, ‘एउटा कवि, साहित्यकार एवम् राजनैतिक व्यक्तित्व श्रीप्रसाद घिमिरे : केही सम्झना’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।
११. सुवेदी, भोजराज, ‘श्रीप्रसाद उपाध्याय एक सम्झना’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।
१२. सुवेदी, हंसपुरे, ‘प्रसङ्ग डिट्ठा मामासँगका भेटघाटको’, डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।

१३. श्रेष्ठ, कपिल, 'लुकेका प्रतिभा स्व.डि. श्रीप्रसाद जी', डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे स्मृतिग्रन्थ, पोखरा : डिट्ठा श्रीप्रसाद घिमिरे प्रतिष्ठान, २०५६ ।

सन्दर्भ शोधप्रबन्धसूची

१. भुसाल, इन्दिरा, श्रीप्रसाद घिमिरेका नाट्यकृतिहरूको अध्ययन, त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०६३ ।
२. शर्मा, विद्यावती, श्रीप्रसाद घिमिरे जीवनी व्यक्तित्व कृतित्व, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा : नेपाली विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५७ ।